

**5(59)
2011**

Науково-популярний журнал

Воєнна історія

Заснований у 2002 році

Засновник – Всеукраїнська громадська організація
«Український інститут воєнної історії»

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор – Сергій ЛИТВИН,
доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Печенюк І.С., кандидат історичних наук, заступник головного редактора
Вознюк Ю.С., відповідальний секретар
Бадах Ю.Г., доктор історичних наук
Бережинський В.Г., кандидат історичних наук
Верстюк В.Ф., доктор історичних наук
Веденеев Д.В., доктор історичних наук
Гутковський В.В., кандидат історичних наук
Карпов В.В., кандидат історичних наук
Лисенко О.Є., доктор історичних наук
Пилявець Р.І., кандидат історичних наук
Савченко Г.П., кандидат історичних наук
Савчук Ю.К., кандидат історичних наук
Сідак В.С., доктор історичних наук
Стороженко І.С., доктор історичних наук
Чухліб Т.В., доктор історичних наук

УДК 35(091) (05)

*Літературний редактор Наталія Троян
Макет і верстка Роман Івах*

Оригінал-макет виготовлено ЛА «ПІРАМІДА»

На титулі обкладинці група учасників Другого Зимового походу

**Адреса редакції:
м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101.
Телефон головного редактора (067) 974-15-82**

Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

Наш сайт: www.warhistory.ukrlife.org

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України, свідоцтво KB № 5852.

Журнал є фаховим виданням у галузі історичних дисциплін
(Постанова Президії ВАК України від 15 січня 2003 р. № 1/05/1)

Схвалено Вченою радою
Українського інституту воєнної історії
(протокол № 6 від 21.11.2011 р.)

За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела відповідають автори публікацій. Редакція зберігає за собою право рецензування, редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Рукописи не повертаються. Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів публікованих матеріалів.

Підп. до друку _____р. Формат 70×100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____.
Наклад 500 прим. Зам. № _____.
ЛА «Піраміда», ДК № 356 від 12.03.2001.
79006, м. Львів, вул. Промислова, 45.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ	
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	5
ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ	
ЛИТВИН С. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УНР 1921 РОКУ.....	7
ОВСІЄНКО В. ДВІ ТРАГЕДІЇ БАЗАРУ: 1921 І 1941.....	24
КУЧЕР В. ЮРІЙ ТЮТЮННИК НА ЧОЛІ ЛИСТОПАДОВОГО РЕЙДУ.....	32
ФАЙЗУЛІН Я. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	42
ПАШКОВЕЦЬ М. «ЧУДО НАД ВІСЛОЮ» ТА «ДИВО ПІД ЗАМОСТЯМ».....	51
БЕРЕЖИНСЬКИЙ В., ІВАНУЦ М. ОБЛОГА МІСТ І УКРІПЛЕНЬ РАННЬО- СЕРЕДНЬОВІЧНИМИ КОЧІВНИКАМ.....	60
ПОСТАТІ	
КАЛІБЕРДА Ю. ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ МІНІСТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ МИХАЙЛО БІЛИНСЬКИЙ.....	65
ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ	
МАМЕДОВ А. ХІД БОЙОВИХ ДІЙ В НАГІРНО- КАРАБАХСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ.....	72
ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ОЗБРОЄННЯ	
ГРЕКОВ В. МАТЕМАТИЧНИЙ РОЗРАХУНОК ФІЗИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ КОЛЬЧУГ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.	80
ВІЙСЬКОВИЙ ПАНТЕОН	
ХАРЧУК Х. ТУРЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ У ЛЬВОВІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	86
АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ	
СПИСОК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ-ПОВСТАНЦІВ АРМІЇ УНР, РОЗСТРІЛЯНИХ 23 ЛИСТОПАДА 1921 Р. ПІД СЕЛИЩЕМ БАЗАР ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	93
ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	103

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний читачу!

У листопаді цього року виповнилось 90 років від Другого Зимового походу Армії Української Народної Республіки. Він був останньою спробою часів визвольних змагань 1917–1921 років звільнити Україну від більшовицького загарбання. Цей похід до цих пір викликає контрверсійні оцінки в українській історіографії.

Мета рейду висока і шляхетна, але рейд був слабо підготовлений: військо напівроздягнуте в пору ранніх сильних морозів, та слабо озброєне. Поляки, не виконали своїх обіцянок щодо забезпечення походу. Боялися відкрито підтримати повстанців, щоб не спровокувати нову радянсько-польську війну.

Всіляко відтягувався час рейду. І час було згаяно. На осінь 21 року спротив більшовикам почав вщухати. Селяни вірили облудним більшовицьким гаслам про землю і волю. Було викрито і знищено значну частину повстанського керівництва, розгромлені повстанські центри і організації. Зміцнення більшовицької влади, яка репресивними методами дедалі надійніше контролювала ситуацію в Україні, призвело до поступового звернення організованої збройної боротьби.

Проте рейд відбувся трьома групами: Бессарабською, Подільською і Волинською.

Головна Волинська група 17 листопада під селом Малі Міньки неподалік містечка Базар опинилася в оточенні. В запеклім бою, що став останнім боєм Повстанської армії, понад 400 вояків загинуло, понад 500 потрапили в полон, 359 із яких більшовики розстріляли. Вони були засуджені до страти Комісією Особливого відділу Київського військового органу 22–23 листопада 1921 року.

Саме ця подія зробила Базар символом Другого Зимового походу. На місці страти українських вояків зусиллями українських патріотів з Великобританії, особливо світлої пам'яті майора Святомира Фостуна та поручника Петра Кіщука зведений і 28 серпня 2000 року освячений величний меморіальний монумент.

Тут щороку відбувається вшанування Героїв Базару. Цьогоріч Спілкою офіцерів України проведено у Базарській середній школі науково-практичну конференцію на тему «Пам'ять про Героїв – священна», матеріали якої стали основою даного числа «Воєнної історії».

*Пам'ятаймо і шануймо Героїв, що віддали життя за Україну!
Слава Україні!*

**Головний редактор
Сергій ЛИТВИН.**

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Спілка офіцерів України разом з козацькими організаціями, представниками Української Народної Ради, товариства «Просвіта», активістами Народного Руху України, Конгресу Українських Націоналістів 19 листопада 2011 року, вшанували пам'ять загиблих воїнів Другого Зимового походу Армії УНР у зв'язку з 90-ми роковинами їх героїчного чину.

В цей день в сільській школі села Базар, Новородицького району Житомирської області, (до речі, вперше за роки Незалежності України), була проведена науково-практична конференція на тему «Пам'ять про Героїв – священна». В роботі конференції брали участь представники Спілки офіцерів України Києва, Вінниці, Рівного, Житомира, Севастополя, інших організацій, а також педагогічний колектив та учні школи.

З доповідями на конференції виступили: відомий громадський діяч, політв'язень Василь Овсієнко, доктор історичних наук, професор, полковник Сергій Литвин, професор Київ-

ського національного університету імені Тараса Шевченка Тарас Кияк.

В обговоренні доповідей виступили: син учасника Другого Зимового походу Василь Савченко, редактор газети «Заграда» Микола Магус, заслужений артист України Олесь Заворотній, сотник козацького куреня ім. Івана Богуна Володимир Либоня, член Проводу ОУН(д) Віктор Світайло.

Учасники конференції ухвалили звернення до депутатів Базарської сільської ради щодо розгляду питання про відновлення історичних назв вулиць села.

Хода до меморіалу Героїв Базару. 19 листопада 2011 р.

Покладання квітів на могили Героїв

Голова Співки офіцерів України полковник В'ячеслав Білоус передав в дарунок шкільній бібліотеці близько 100 книг, а також м'ячі для футбольної і волейбольної команд школи. Головний редактор журналу «Воєнна історія», професор, полковник Сергій Литвин подарував школі багаторічну підбірку журналу.

Учасники конференції поклали вінки до могил розстріляних більшовиками 359 полонених воїнів та взяли участь у багатолюдному мітингу на меморіальному комплексі Героїв Базару, збудованому на кошти українських комбатантів-дивізійників з Великобританії.

Для вшанування пам'яті Героїв Другого Зимового походу прибули представники громадськості з Автономної Республіки Крим, Вінницької області, Волинської області, Дніпропетровської області, Івано-Франківської області, міста Києва, Київської області, Кіровоградської області, Львівської області, Луганської області, Рівненської області, міста Севастополь, Тернопільської області,

Черкаської області, Чернівецької області.

Службу Божу відслужив ієромонах Арсеній.

На мітингу виступили з промовами голова Куну Степан Брацюнь, народний депутат України Олег Ляшко, народний депутат України Євген Гірник, заступник голови Вінницької обласної організації СОУ Олександр Нижник, заступник голови НРУ Ігор Крутько, голова Української Народної Ради Микола По-

ровський, а також кобзар Микола Моцик – племінник загиблого й похованого в с. Базар Григорі Моцика з Черкащини. Він виконав декілька власних військово-патріотичних пісень, присвяченим тим героїчним подіям.

Подібні заходи, тим більше ювілейні, варто проводити на державному рівні, а не лише силами і засобами громадськості. Адже це наша історія, без відродження і шанування якої розбудувати справді українську державу неможливо.

Інформацію підготував Сергій Литвин

Мітинг на меморіалі Героїв Базару. 19 листопада 2011 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УНР 1921 РОКУ

(доповідь на науково-практичній конференції
19 листопада 2011 року, с.Базар)

Сергій ЛИТВИН,
*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»*

У результаті несприятливих зовнішніх обставин та воєнної поразки від набагато сильнішого ворога Уряд і Армія Української Народної Республіки з листопада 1920 року опинилися в еміграції, перейшовши на адміністративну територію Польщі, де армію роззброїли та інтернували. Цей період існування армії УНР обділений увагою історіографії і належить до числа маловивчених та маловідомих широкому загалу. Перева-

жає думка, що Армія УНР припинила своє існування восени 1920 року.

Проте історіографічні та архівні джерела дають підстави стверджувати, що після відступу Армії УНР за кордон, в умовах інтернування її боротьба фактично не припинялася. Вона тривала від початку інтернування (кінець листопада 1920 р.) і до ліквідації таборів (влітку 1924 р.), що тільки тоді означало припинення існування

армії УНР як згуртованої збройної сили. Ця боротьба стала свідченням потенціалу нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя.

С. Петлюра у листі від 28 листопада 1920 року до А. Лівницького оцінював перехід до стану інтернування «не як ліквідацію нашої державності, не ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію однієї з мілітарних спроб боротьби з окупантською владою України» [15, 393]. Пізніше він напише: «Наша боротьба не закінчилася відступом Уряду та Армії поза межі батьківщини. Те становище, в якому ми перебуваємо, можна схарактеризувати так: під натиском переважаючих сил ворога та з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію, ми відійшли на другу лінію наших бойових позицій, де й проводимо підготовчу працю для досягнення чергової мети нашої боротьби. Ми уважаємо себе ні морально, ні ідейно не розбитими. Поки зберігається в нас ця відпорна сила, поки ми плачемо її і дбаємо про її розвиток, доти ми уявляємо собою для ворога потенціальну небезпеку, яка може статись для нього кожного часу і цілком реальною» [15, 347].

При відступі з України С. Петлюра вимагав від політичного і військового керівництва УНР вжити всіх заходів, щоб зберегти армію, щоб відступ не призвів до поширення анархії і розбрату в її лавах. Вже 23 листопада 1920 року він наказував військовому міністрові «ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватись на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну» [28].

У листі до заступника голови дипломатичної місії у Варшаві Л. Михайлова від 3 грудня 1920 року С. Петлюра і А. Лівницький звертали увагу, щоб місія домагалась від польського уряду збереження Української Армії, яка, не втративши своєї єдності і боєздатності, перейшла кордон у добром моральному стані. Зокрема, підкреслювало-

ся: «Уряд УНР має право вимагати від Уряду Польської Річі Посполитої за союзна поміч, виявлену Польщі в скрутний мент боротьби проти спільного ворога, певних компенсацій як матеріальних, так і моральних за недодержанням тих умов, які були в свій час заключені поміж двома союзними Урядами. Уряд УНР, його апарати і військо, хоч і в змінених обставинах, не підлягають і не можуть підлягати ліквідації, бо в протилежному разі допущена була би явна несправедливість і насильство над правно-державною організацією Українського народу, який в невимовно тяжких услів'ях дав послугу як Річі Посполитій, так і цілому європейському світові своєю неустанною боротьбою проти соціально-економічної анархії та безладдя правового, що нав'язують цілому світові большевики» [14, 321].

Інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 року було внормовано правове становище армії УНР, відповідно до якої вона трактувалася як дружня та союзна, і мала би розташуватись у порозумінні з Головною Командою Військ УНР. Інструкція також зобов'язувала польську адміністрацію забезпечити відповідні умови перебування інтернованих у таборах: організувати харчування та медичне обслуговування, підготувати необхідну кількість бараків [22].

У листі до Голови Ради Міністрів від 7 грудня 1920 року Петлюра наголошував, що «ми повинні вжити всіх заходів, аби зберегти єдність нашої армії, підтримати її фізично і морально здоровою, повинні зберегти для майбутньої державної праці кожного урядовця, рівно ж повинні опікуватись кожним громадянином, що під тиском ворога залишив рідну землю. Це наш моральний обов'язок. Цього вимагає від нас державне розуміння наших завдань. При поверненні на батьківщину збережене військо буде являти собою кадри майбутньої нашої армії; урядовий апарат буде готовий і зможе одразу стати до праці, а громадяни повернуться переконаними, що Уряд не покинув в тяж-

кій недолі, допоміг їм, і це зміцнить їх готовність допомогти і Уряду, коли настане час активної державної праці на Україні» [14, 323–324].

За домовленістю з польськими урядовими колами армія УНР була розміщена в шести таборах: Олександрові Куявському (4-та Київська і 6-та Січова стрілецька дивізії), Вадовицях (1-ша Запорізька стрілецька і Окрема кінна дивізія), Петрокові (Кулеметна дивізія і Штаб Дієвої Армії), Щепіорно (Каліш) – (2-га Волинська і 3-тя Залізна дивізія), Ланцуті (Окремий корпус кордонної охорони і 5-та Херсонська стрілецька дивізія), Ченстохові – (урядовці та армійський шпиталь). Крім цього, у м. Ченстохові на цивільному становищі розміщувались урядовці і старшини Військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР.

Уряд УНР та Головний Отаман зі своєю військовою та цивільною канцелярією розмістились у Тарнові в готелі «Брістоль». Там же відбувалися засідання Уряду й Ради Республіки. Лише у 1922 року для Уряду було виділено будинок у міському парку. Пізніше для розміщення інтернованих відвели ще два табори – у Стржалкові і в Ченстохові. У Вадовицькому таборі продовжила свою працю Спільна Юнацька школа, готуючи кадри українських старшин. Т. Гунчак підраховує, що на 20 січня 1921 року в таборах Польщі нараховувалося 17464 старшин і козаків Української Армії [20, 421–427]. Пізніше чисельність інтернованих в польських таборах зростала і на кінець 1921 року сягала близько 30 тис. осіб. Всього ж українська політична еміграція на той час, як значиться в «Енциклопедії Українознавства» В. Кубійовича, нараховувала понад 100 тис. осіб [11, 572].

Через обмеження польською владою постачання українського вояцтва продуктами харчування, вугіллям для опалення бараків, брак достатньої кількості одягу і взуття побутові і моральні умови перебування інтернованих в таборах були надто важкими. Дошкуляла матеріальна скрута, безробіття,

брак знання чужини, мови, довколишнього середовища.

Ці обставини погіршувалися неприхильністю, недоброзичливістю, навіть подекуди – ворожим ставленням до інтернованих табірної польської адміністрації, в якій панувало образливе поводження з українцями польських солдатів та офіцерів, втручання польських комендантів у внутрішнє життя українського вояцтва.

С. Петлюра головною умовою підтримання бойового духу в Армії вбачав тісний зв'язок між відділами Армії і Державним центром УНР і вимагав від Уряду УНР зробити «все, що він тільки в змозі зробити, пам'ятаючи, що це справа першочергової ваги і що наш моральний і державний обов'язок дати війську останню копію державних ресурсів... Інтерновані козаки та старшини повинні бути забезпечені з боку харчового якнайкраще, щоб вони не були знесилені... і щоб все, що Уряд може зробити для полегшення їх долі, щоб все це було змобілізоване і витрачене на цих лицарів і мучеників нашої нації... Програму заходів уряду щодо війська прошу невідкладно мені представити і утворити поміж собою спеціальний апарат для неуклінного і постійного контролю над цією справою» [29].

На той час Петлюра проводить велику практичну роботу щодо зміцнення армії. 31 січня 1921 року в наказі ГКВ УНР (Ч. 4) він оприлюднив текст закону «Про вище військове управління в УНР» від 12 листопада 1920 року [25]. До процесу розбудови Збройних Сил УНР залучено кращі фахові сили Армії. Наказом від 10 лютого 1921 року (Ч. 7) Петлюра затвердив Вищу Військову Раду (ВВР) у складі генерал-поручника М. Юнаківа (голова), членів Ради: генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка, генерал-полковника С. Дельвіга, генерал-хорунжого В. Сальського і генерал-хорунжого В. Сінклера.

16 лютого від Дієвої армії до складу ВВР були обрані командуючий 3-ю Залізною стрілецькою дивізією, генштабу генерал-

хорунжий О. Удовиченко і командуючий 4-ю Київською стрілецькою дивізією, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник. Від уряду УНР у засіданнях ВВР брали участь міністр внутрішніх справ Саліковський, міністр шляхів С. Тимошенко і міністр без теки В. Прокопович. У березні до складу Ради було введено генштабу генерал-поручника О. Галкіна, міністрів М. Ковалевського і М. Білинського. У різні часи в роботі ВВР брали участь генерали І. Омелянович-Павленко, О. Загородський, М. Безручко і С. Дядюша, Г. Базильський та ін.

29 квітня 1921 року ВВР ухвалила в новій редакції «Закон про вище військове управління в УНР», затверджений С. Петлюрою 27 травня 1921 року, згідно з яким шляхом підпорядкування всіх вищих військових посадових осіб Військового міністрові, створювався єдиний центр військового управління на чолі з Військовим міністром. ВВР опрацювала нормативні положення, які регламентували внутрішню структуру Армії УНР. Ці положення були зведені у двох таємних наказах (№ 59 і № 60) Головної Команди Військ УНР від 10 і 13 жовтня 1921 року.

Осердя армії становили шість стрілецьких (піших) і одна кінна дивізії трьохбригадного складу: 1-ша Запорізька, 2-га Волинська, 3-тя Залізна, 4-та Київська, 5-та Херсонська, 6-та Січова і Окрема кінна дивізії. Після проведення мобілізації кожна з цих дивізій мала бути розгорнута в корпус трьохдивізійного складу. В армії УНР існували також окремі військові відділи та інституції: Окремий корпус кордонної охорони на чолі з генерал-хорунжим О. Пилькевичем, Державна Спільна Юнацька Школа на чолі з генерал-хорунжим М. Шаповалом, відділ Охорони Головного Отамана Військ УНР на чолі з сотником М. Чеботарьовим, Могилівська бригада кордонної охорони, відділи жандармерії і тилової комендатури, Окрема залізнична сотня, авіазагін, команди панцерних потягів «Кармелюк», «Запорожець», «Чорноморець» та ін.

Незважаючи на зменшення чисельності армії УНР (за І. Срібняком, на червень 1921 р. – 13896 осіб, з яких старшин і військових урядовців – 3691, козаків – 10205 осіб [18, 34]), вона продовжувала залишатися реальною військовою силою, яка могла б стати надійним підґрунтям для розгортання армії на теренах України після проведення мобілізації.

Великої уваги потребувала фахова освіта старшинського корпусу військ УНР. Це завдання почасти виконувала Кам'янецька Піхотна Юнацька Школа, яка наказом Головної Команди Військ УНР від 27 липня 1921 року (Ч. 42) була перейменована в Державну Спільну Юнацьку Школу. Вона готувала молодих старшин усіх родів зброї. Юнаки, які успішно закінчували курс навчання, наказом Головної Команди іменувалися першим старшинським рангом Української Армії – хорунжого. Підготовку старшин здійснювали також Дивізійні Юнацькі Школи, Військова Електротехнічна школа Армії УНР, повторні старшинські курси та ін. У червні 1921 року у Ланцуті був заснований Український Народний Університет, а з липня – при ньому відкритий військовий факультет, роботою якого керував генерал-поручник І. Мартинюк, а почесним деканом був генерал-поручник М. Юнаків.

Проте нагальною потребою було заснування інших військових закладів, зокрема, для підготовки старшин Генерального штабу Армії УНР. У лютому 1921 року ВВР запропонувала розпочати підготовку майбутніх слухачів до Української Військової академії. Але брак коштів не дав змоги відкрити академію, тому було організовано лише роботу курсів штабних старшин. У травні 1921 року Симон Петлюра затвердив Положення про «Скорочені курси підготовки штабних старшин для праці в оперативних штабах Армії УНР».

О. Доценко згадував, що Петлюра наполягав на виданні спеціальної військової газети «в цілях інформації нашого вояцтва й установа серед нього єдиної думки й

одної волі, спрямованої до одної мети – повернення на Україну в цілях відновлення української державності» [10, 31].

З огляду на труднощі у справі забезпечення амуніцією, Петлюра ставить проблему, щоб за будь-яку ціну надати армії зброю і набої. У листі голові дипломатичної місії у Польщі Леоніду Михайливу від 12 липня 1921 року він писав: «В першу чергу нам потрібна певна кількість амуніції, згідно з програмою наших намічених планів. Скажемо, на армію в 100.000–150.000 чол. потрібно 100.000–150.000 рушниць (певної системи), інших родів зброї – як кулемети, гармати тощо і одночасно треба мати запас набоїв на кожну рушницю в певній кількості, рівно ж як і на інші роди зброї. В міру успіху нашої боротьби це число треба подвоїти, або ж потроїти» [34].

Водночас з турботою про збереження і зміцнення армії С. Петлюра надавав уваги підтримці партизансько-повстанського руху в Україні. Проте маємо обмаль документів, які б підтверджували безпосереднє керування з боку Петлюри заходами з підготовки повстання. Це пояснюється значною конспіративністю цієї справи. Про це свідчить вимога, викладена у листі С. Петлюри до Міністра закордонних справ УНР А. Ніковського від 27 квітня 1921 року: «Про повстанчеські моменти Ви нічого не говоріть і про це ні письменно, ні словесно ніде не піднімайте справи – це моє діло, і я залагоджую його іншим шляхом» [14, 423]. В іншому листі Петлюри до Міністра закордонних справ від 18 липня 1921 року з приводу огляду стратегічної ситуації перед східним кордоном Польщі він наголошує: «Прошу мати на увазі, що дані, уміщені в звіті, – цілком правдиві і перевірені. Посли наші не повинні знати, що це – дані Партизанського Штабу. Ви повинні пояснити, що дані походять з джерел Українського Генерального Штабу» [14, 460].

Підготовка до розгортання повстансько-партизанського руху розпочалася ще до відходу армії УНР у листопаді 1920 року

за Збруч. З особливими дорученнями Головного Отамана в більшовицькому тилу «були залишені старшини й козаки, а також окремі військові відділи для організації... активних партизанських виступів» [30]. Зокрема, у листопаді 1920 року Головний Отаман наказом (Ч. 2/1201) зобов'язував підполковника Ківерчука «сформувавши партизанський отряд із охочих старшин та козаків, вирушити в тили ворога і взятись за широку партизанську діяльність під прапором Української Народньої Республіки. Ви уповноважуєтесь мною для організації згаданої роботи головним чином на території Київщини, але в разі потреби, Ви маєте право поширити свою діяльність і на терени сусідніх земель» [16, 369].

За наказами Петлюри з таборів інтернованих у різні губернії України із спеціальними завданнями відряджалися старшини УНР, емісари-маршрутники з літературою, часописами, газетами, листівками. В документах радянських спецслужб наводяться такі дані: «Тільки за 1921 р. за завданням польської розвідки ППШ направив на територію республіки близько 900 шпигунів, емісарів, ватажків петлюрівського підпілля, десятки озброєних загонів, які сприяли пожвавленого політичного бандитизму на Україні в 1921–1922 рр. Одночасно в Румунії функціонував так званий штаб південної групи військ УНР, який у 1921 р. перекинув на Україну понад 150 петлюрівських емісарів» [17, 238].

Навесні 1921 року на теренах Волині та Поділля почали творитися повстанські відділи. 16 березня в місті Острог був створений «Головний Український Народний Повстанський Комітет Волині і Поділля» під головуванням П. Павлюка.

Для координації повстансько-партизанського руху на початку грудня 1920 року наказом № 73 по Головній Управі Генерального штабу армії УНР (наказ віднайдено у фонді цієї управи ЦДАВО України) було створено Відділ повстанських організацій на чолі з генштабу підполковником В. Зее-

горшем у складі 5 осіб [21]. Проте Відділ повстанських організацій уже не відповідав рівневі завдань повстансько-партизанського руху. Тому на засіданні Ради Народних Міністрів 21 січня 1921 року у Тарнові під головуванням С. Петлюри за участю уряду УНР, представників вищого командного складу армії і Генерального Штабу Петлюра порушив питання «про необхідність всебічної роботи Уряду у справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади». Ухвалили рішення «робити ставку на сили нації», а для безпосереднього керування партизанським рухом «створити окрему таємну установу» і «спеціальний фонд для потреб підтримки партизансько-повстанського руху в Україні» [3].

Згідно з даним рішенням уряду при Головній Команді Військ УНР 23 лютого 1921 року наказом Головного Отамана був сформований спеціальний орган – Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ). Штаб мав вирішувати всі питання, пов'язані зі збройною протидією більшовицькій владі та впровадженням у життя широкої системи організації майбутнього загального збройного повстання для повалення радянської влади в Україні. Крім того, керівництво ППШ готувало збройні формування армії УНР до переходу через польсько-радянський кордон.

Очолив ППШ досвідчений фахівець партизанської боротьби, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, що був одним із героїв першого Зимового походу і мав значний вплив серед повстанців на Україні.

Спочатку ППШ дислокувався на території Польщі у Тарнові. Енергійну діяльність щодо підбору кадрів, створення структури Штабу розгорнув досвідчений генштабіст Ю. Отмарштайн. 22 червня 1921 року апарат ППШ переїхав до Львова, що диктувалося збільшенням обсягів його роботи і необхідністю наближення до теренів України. Структурно ППШ складався з відділів: оперативного (на чолі з полковником Ю. Отмарштайном), організаційного (полковник Л. Ступниць-

кий), розвідувального (полковник О. Кузьминський), адміністративно-політичного (полковник Добротворський).

Створення ППШ було здійснено зі згоди Начальника Польської держави Ю. Пілсудського і за безпосередньої участі польського Генштабу. Як стверджує В. Верига, польська сторона взяла на себе зобов'язання створити умови для переїзду і розміщення ППШ у Львові, дозволила використовувати інтернованих українських старшин і козаків як посланців в Україну, а також звільнити з таборів 2 тис. українських вояків та забезпечити їх необхідною амуніцією для походу на Україну і підняття широкомасштабного антибільшовицького повстання [8, 22].

Але на перешкоді були вимоги Москви до Польщі дотримуватися умов Ризького договору, яким заборонялося існування антирадянських збройних угруповань на території Польщі, і згідно з яким до 1 травня 1921 року уряд УНР і Рада Республіки мали бути усунуті за її межі. В меморандумі у справі унормування польсько-українських стосунків в зв'язку з ратифікацією Ризького мирного договору міністерство закордонних справ УНР зазначало, що «на території Польщі є: Рада Республіки, що складається з 65 послів; парламентарний уряд, що спирається на Раду Республіки і налічує 14 міністерств, персональні урядовці, яких вкупі становлять 1697 чоловік; апарат закордонної політики і пропаганди, котрий складається з міністерства закордонних справ, а також 15 чинних посольств і місій по всіх майже європейських державах; військо, що налічує 3530 старшин і 11500 вояків» [37].

Отже, уряд УНР і всі його установи відтоді втратили свій офіційний статус і право легального існування на території Польщі, тобто продовжували свою діяльність нелегально. Поляки фактично відмежовувались від відкритої підтримки українських повстанців на своїй території, боячись спричинити цим нову польсько-радянську війну.

Командування українського табору Лібреці (ЧСР), 1921 р. В центрі (в шкірянці) Юрій Отмарштайн – полковник Армії УНР, начальник штабу Повстанської армії у Другому Зимовому поході. Фото: ЦДКФФА України імені Пшеничного

Офіційна Варшава опинилася у вельми незручній ситуації. Поляки не хотіли іти на повний розрив союзницьких стосунків з українцями, оскільки існування УНР як буфера з Росією для Польщі залишалось життєво важливим питанням. З цих міркувань польські військові власті, які допускали можливість нового антибільшовицького походу, сприяли здійсненню планів українського керівництва.

Уряд УСРР засипав польську сторону численними нотами протесту, звинувачуючи її в порушенні умов Ризького договору. Але, оскільки ці ноти не давали практично ніякого ефекту, Москва вирішила підірвати військові приготування українців зсередини. Для цього у липні 1921 року до місць інтернування військовополонених у Польщі було скеровано репатріаційну комісію УСРР та РСФРР. Її головним завданням стала деморалізація частин Армії УНР, схилення їх

до повернення в радянську Україну. Поставлена мета була частково досягнута через жахливі умови утримання вояків у таборах. Колишніх вояків української армії, які піддалися на провокації, невдовзі ув'язнили і знищили в таборах і тюрмах.

З весни 1921 року на кордоні під виглядом лісозаготівельних робіт концентрувалися українські частини. Петлюра у листі від 25 травня 1921 року до міністра закордонних справ А. Ніковського писав: «Прошу, П. Міністре, мати на увазі, що організація робіт на Волині (куди б могли організованими партіями прибувати наші інтерновані з таборів) відповідала б нашим інтересам, особливо, коли взяти на увагу можливість повстанських акцій на півдні України...» [16, 497].

Підготовка військових частин Армії УНР здійснювалася також у Румунії, де в спеціальних таборах під контролем і за під-

тримки королівського генштабу проводилися навчання українських збройних формувань тактики партизанської війни. Петлюра вважав можливим, «аби частину наших людей поодинокі, неофіційним шляхом переправляти з Болгарії, а, коли можна, то і з Сербії до Румунії, в наші табори», — про що писав у листі В. Кедровському від 2 вересня 1921 року [16, 503].

Керівництво ППШ у тісному контакті з польським Генштабом розробляло детальні плани всеукраїнського повстання. Головними діючими силами повстання мали бути частини армії УНР, що прийдуть із-за кордону. Дії цих частин, що становитимуть 1-шу регулярну армію УНР, повинні були підтримати повстанські формування. З них належало сформувати Окрему 2-гу повстанську армію, яка мала складатися з повстанських дивізій. Структурно повстанські сили були поділені на 5 груп, котрі, з свого боку, поділялися на райони.

12 березня 1921 року наказом (Ч. 1) Головної Команди Військ УНР за підписом С. Петлюри розповсюджено звернення «До населення України». В ньому, зокрема, говорилось: «Готуймося до останнього рішучого бою. Мусимо стати як один до нього.

Мусимо стати до бою організовано, скувавши себе залізною дисципліною... Коли вся підготовча праця кінчиться, виданий буде наказ про повстання, де буде сказано, що й кому треба робити, а поки що готуйтеся до бою. Ні одного неорганізованого вибуху. Чекайте наказу» [14, 400–401].

Тут варто наголосити на масштабності повстансько-підпільного руху на Україні. Комуністична історіографія замовчувала її кількісні показники, називаючи повстанський рух не інакше, як політичним бандитизмом, а збройні формування — «куркульськими бандами», а то й просто «мізерними шайками озброєних бандитів». За свідченнями ж самих учасників повстанського руху у різні періоди 1921 року в повстанських формуваннях нараховувалось від 15 до 30 тис. чоловік. У матеріалах однієї з чекістських організацій є свідчення, що «загальна кількість бандитів у 1921 р. досягла 40 тис. чоловік» [2]. Приблизно такі ж дані наводять і сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники.

Максимальне піднесення партизансько-повстанський рух мав на півночі Поділля, на Волині та Київщині. Саме на ці регіони скеровувалась головна увага ППШ. Сюди

Начальник Польської держави Юзеф Пілсудський оглядає 3-ю Залізну дивізію Армії УНР. Каліш (Польща). 15 травня 1921 р. Фото: ЦДКФФА України імені Пшеничного

спрямовувалась більшість зв'язківців і старшин-організаторів, спрямовувались кошти і зброя. На території УСРР при підтримці ППШ формувалися координаційно-керівні органи антирадянської повстансько-підпільної боротьби. За участю його емісарів у Києві був створений Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет (ВЦПК) на чолі з українським старшиною І. Андрухом, скерованим в Україну ще наприкінці 1920 року. За дорученням ППШ він виконував координаційну роль у всеукраїнському масштабі, встановив зв'язки з повстанськими організаціями Київщини, Катеринославщини, Холодного Яру, Одеси тощо. Найвпливовішого партизанського ватажка підполковника Ю. Мордалевича Петлюра призначив командуючим 2-ю Повстанською групою. У червні 1921 року для проведення організаційно-оперативної роботи до Києва відрядили генерал-хорунжого В. Галкіна. На Поділлі, де діяли великі партизанські формування, рішенням Головного Отамана для оперативного керівництва повстанським рухом були відряджені отаман Карий (полковник Яворський) і отаман Вогонь (підполковник Горбалюк).

Тим часом в Україні тривала жорстока «воєнно-комуністична» політика вилучення хліба та інших продуктів методами офіційно скасованої продрозверстки з репресивними каральними акціями та із застосуванням військової сили. Ця політика породжувала масовий спротив. І. Срібняк, посилаючись на дані радянських джерел, пише, що протягом 1921 року на Україні діяло 464 партизанські загони з кількістю повстанців не менше 10 тис. [18, 82]. Орудували повстанці невеличкими групами, збираючись при потребі у великі з'єднання і розпускаючись, коли минала потреба, щоб легше було переховуватись. Повстанці відбивали обози з нагробованим майном і реквізованим хлібом, влаштовували залізничні катастрофи, чинили атентати проти комісарів та більшовицьких активістів.

Велася робота для створення єдиного антирадянського фронту з іншими антира-

дянськими силами. Характерним у цьому відношенні є розвиток стосунків між ППШ і антирадянською російською організацією «Російський політичний комітет», очолюваною відомим діячем партії есерів Б. Савінковим. На його основі за підтримки іноземних держав була створена організація «Народний Союз захисту батьківщини і свободи», яку Б. Савінков намагався перетворити у всеросійський координаційний антирадянський центр, для чого уклав угоди з урядом УНР та ППШ, білоруськими національними організаціями, Кубанською радою і Донським козачим колом. Але погляди Б. Савінкова щодо долі української державності і сумніви щодо суверенітету майбутньої України не привели до справжньої координації дій з цією організацією. У листі Б. Савінкова до С. Петлюри йшлося про те, що його організація не може протягом місяця налагодити контакти з Ю. Тютюнником, не обізнана з планами повстанської роботи ППШ [4].

Таким чином, сформувався механізм підготовки та проведення операцій для повалення радянської влади, який включав: центральний апарат ППШ, органи управління партизансько-повстанськими формуваннями на території України, самі партизансько-повстанські загони та підпільні групи.

За попереднім планом початок повстання передбачався на 20 травня 1921 року. Але план не був реалізований, як вважають Б. Гудь та В. Голубко, очевидно, через суперечності з Російським евакуаційним Комітетом Б. Савінкова, збройні відділи якого мали підтримати наступ [9, 36].

На черговій нараді ППШ і польського командування, що відбулася 17 червня у Варшаві, обговорювався новий план повстання. Однак українсько-польські приготування стали відомі радянській розвідці, агентура якої проникла у ППШ. Уряд УСРР знову засипав польську сторону численними нотами протесту. Крім того, оволодівши даними ППШ про підпільну антибільшо-

вицьку мережу в Україні, ГПУ заарештувало і знищило майже весь склад київського Центропвосткому та зліквідувало близько 6 тис. повстанських груп і загонів, що фактично задалегідь приречило майбутній похід на невдачу.

У серпні 1921 року у Каліші С. Петлюра провів військову нараду за участю командирів дивізій (1-ї – Вовка, 2-ї – Загородського, 3-ї – Удовиченка, 4-ї – Нельговського, 5-ї – Ніконіва, 6-ї – Безручка), на якій вирішили перенести повстання на пізніший час. За рішенням Головного Отамана фаза підготовки до походу мала завершитися до 1 вересня 1921 року.

Регулярно відбувалися спільні наради представників ППШ і польського генштабу з питань виступу. У стосунках з керівниками ППШ польські представники поводитися не завжди послідовно. У серпні 1921 року Ю. Тютюнник змушений був погрожувати прийняттям власного рішення про початок антирадянського повстання в Україні в разі подальших затримок виконання зобов'язань,

взятих на себе польською стороною. Він, навіть, віддав наказ бригаді Яковлева перейти 23 вересня 1921 року кордон в районі Коростеня–Тетерова, проте 21 вересня відмінив його, розпорядившись чекати дальших вказівок [5].

Втрачався час найвищого піднесення партизанського руху в Україні, яке припало на липень 1921 року. За даними ППШ в цей час нараховувалось 42 великих партизанських загони. Серед них виділялися: загін Заболотного (район дій Ольвіополь – Балта), чисельністю – до 6000 багнетів і шабель, 6–8 гармат, кулемети; загін Струка (Коростень – Житомир – Козятин), до 3000 осіб; загін Брови (Новомосковськ – Павлоград), 3000 багнетів, 1000 шабель, 27 кулеметів, гармати; загін Мордалевича (Радомишльський повіт), до 1220 багнетів; формування Бондарчука, Завгороднього і Хмари (Черкащина), до 1200 багнетів; загін Удовиченка (Полтавщина), до 1000 багнетів; «Надбузька Повстанська дивізія» (Гайсинський і Уманський повіти), до 4000 багнетів і

*Старшини Кінного дивізіону Армії УНР. Вадовіце (Польща), 12 вересня 1921 р.
Фото: ЦДКФФА України імені Пшеничного*

шабель. Крім того, діяло повстанське з'єднання Н. Махна (до 30 тис. осіб), щоправда, воно не підлягало ППШ і дотримувалось власної тактики, а в серпні – зазнало поразки.

Діапазон дій повстанських формувань був надзвичайно широкий: бойові операції проти цілих з'єднань, окремих загонів і залог регулярної Червоної армії, диверсії на комунікаціях і засобах зв'язку, терористичні акти проти партійних і радянських працівників та активістів, зрив постачання продовольства з України, пропаганда і агітація, збір розвідувальної інформації.

Партизансько-підпільному рухові протидіяли регулярні війська Червоної армії та загони чекістів. Архівні документи фонду Міністерства закордонних справ УНР у ЦДАВО України містять дані, що на липень 1921 року у безпосередній близькості до польського кордону розташовувались сили противника чисельністю в 126000 багнетів і 22000 шабель. Кордонна охорона становила 15000 багнетів і 1000 шабель [36]. Ці більшовицькі війська здійснювали каральні акції щодо мирного населення. По селах проводилася мобілізація молоді до Червоної армії. Велася жорстока боротьба з дезертирством: ув'язнювались родини втікачів, конфісковувалося їхнє майно, спалювалися оселі, спійманих втікачів розстрілювали. Певною мірою дезертири поповнювали партизанські формування.

Закінчення війни на фронтах дозволило більшовикам кинути на придушення повстанців значні сили радянських військ і органів держбезпеки, кращі частини на чолі з відомими воєначальниками – М. Фрунзе, В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком. Міністерство закордонних справ УНР у донесенні-огляді Головному Отаманові від 10 вересня 1921 року інформувало: «Починаючи з середини серпня, большевицьке командування підводить безпосередньо під кордон (на відтинки Проксурів – Кам'янець – Могилів – Ямпіль – Бірзула) багато нових піших і кінних частин

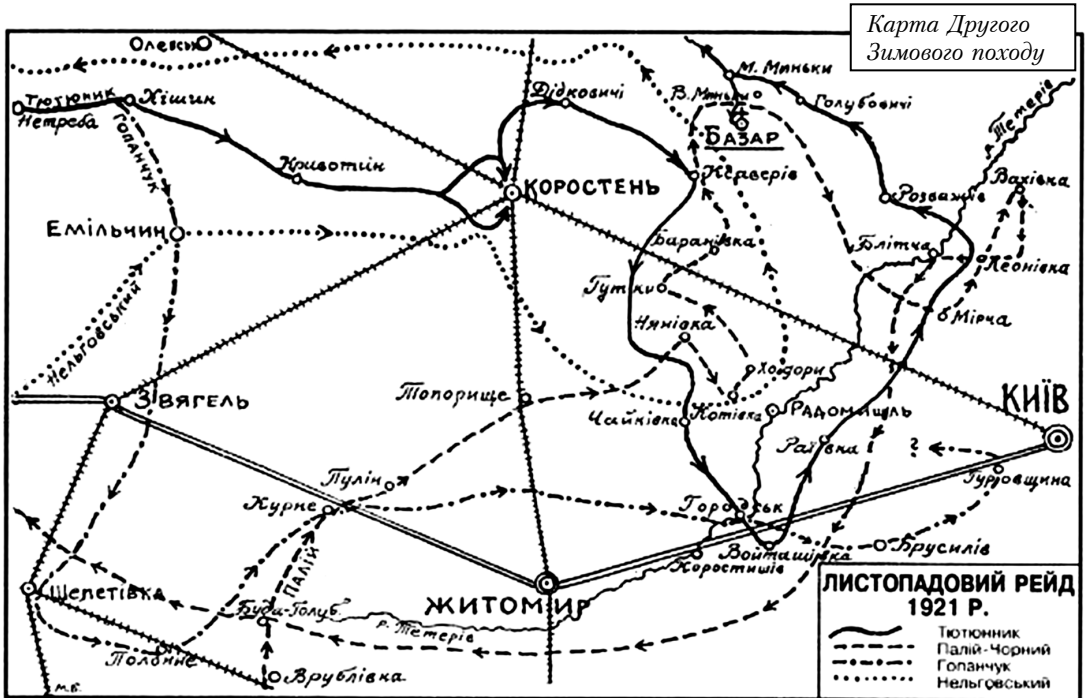
з відповідною кількістю артилерії і інших різних допомагаючих родів військ... Більшовицьке командування до бувшої раніше на Правобережжі в певному стратегічному угрупованні Червоної армії підтягує значні сили з Москви, Лівобережжя і Кавказу» [38].

За даними розвідки ППШ, які наводить П. Ващенко, у серпні 1921 року в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, окрема прикордонна дивізія Київського військового округу (3 бригади), окремі технічні частини, авіапідрозділи, 23 бронепотяги тощо [7, 136]. Свої збройні формування мали органи внутрішніх справ і держбезпеки. Нарощуючи потужність ударів по повстансько-підпільному руху, вони нищили повстанські загони, викривали їх керівні органи та підпільні групи в містах. На початку осені більшість повстанських формувань було ліквідовано. Переважною їх формою стали невеликі маневрові загони, які нараховували кілька десятків осіб і діяли здебільшого у лісовій місцевості.

Дослідник Г. Бурнашов підрахував, що чекісти разом з частинами Червоної армії в 1921 року зліквідували: «бандитських» отаманів – 444, рядових – 29612. В боях з ними захоплено 5 гармат, 266 кулеметів, 8898 гвинтівок, 392 револьвери та 169 бомб. Важко уявити, – зазначає він, – щоб такою величезною кількістю зброї могли володіти «банди», які нараховували в своїх рядах десятки тисяч народних месників. Ні, це була всенародна боротьба за свою свободу, за незалежність своєї держави!» [6, 27–28].

Однак такий репресивний тиск відчутно ослабив повстанські сили. Рух антирадянського опору проявлявся здебільшого у розрізних нападах і диверсійних актах.

Як бачимо, загальна стратегічна ситуація в Україні на осінь 1921 року не сприяла вибуху збройного повстання, проте керівництво ППШ продовжувало розробляти плани та здійснювати комплекс заходів оперативно-стратегічного характеру щодо підготовки до широкого виступу проти радянської влади.

Побоюючись дати підставу для агресії з боку Радянської Росії на Польщу, польська сторона наполягала перенести осередок повстання подальше від польсько-радянського кордону в район Одеси – Ольвіополя і на Полтавщину. На практиці це означало, що повстанські групи, перетнувши польсько-радянський кордон, змушені будуть пробиватися з боями далеко на схід, втрачаючи зв'язок із базами постачання, що ще більше ускладнювало успіх їхньої акції. Причиною зволікання початку повстання були також протипольські настрої і загроза вибуху визвольного руху населення на зайнятих поляками українських землях. Очевидно, саме це підсилювало бажання поляків перенести центр повстання подальше на схід і стримувало підготовку війська до походу, а також стало головною причиною невиконання поляками зобов'язань щодо матеріального забезпечення рейду.

Суттєвою причиною цього був «внутрішній глибокий кризис Польщі – конфлікт Пілсудського з частиною Сейму» і «більшо-

вицька шалена агітація проти Пілсудського», про що писав Петлюра голові уряду П. Пилипчуку в листі від 11 листопада 1921 року [32]. Вдоволені територіальними придбаннями за рахунок українських земель, більшість польських політиків виступали за припинення будь-якої допомоги українській військовій еміграції.

Час для загального повстання було згаяно. Момент початку виступу залишався предметом дискусій. Так, 24–25 вересня у Львові, на нараді ППШ з представниками польського Генштабу, де розглядався хід підготовки до походу, польська сторона доводила, що рейд в Україну є бажаним, але не конечним. При цьому, поляки посилалися на несприятливу атмосферу в УСРР, викликану спадом повстанського руху, та незавершеність організаційних моментів походу. І все ж, як стверджує В. Верига, після заяви полковника О. Данильчука від імені Петлюри, що український Штаб хоче здійснити рейд в Україну за будь-яку ціну, нарада у Львові погодила дату виступу: по-

чаток рейду призначили на 10 жовтня 1921 року [8, 39–40].

Виявлені автором документи численних архівних фондів свідчать, що Петлюра турбувався про якісний і надійний склад частин, які формувалися для походу, безпосередньо впливав на його здійснення. Це засвідчують, насамперед, накази Головного Отамана, в яких викладено конкретні завдання, систему зв'язку і передачі наказів, взаємодії з повстанськими загонами, постанови уряду, розпорядження міністерствам, посольствам, дипломатичним місіям, його листи до державних і військових діячів тощо. Вони містять точні дані про сили повстанців: їх чисельність, місця дислокації та структуру, якої набув повстанський рух під керівництвом ППШ, відомості про структуру самого штабу, матеріали про розробку бойових завдань для частин армії УНР та для підпільних і партизанських угруповань на випадок рейду на територію радянської України і розгортання там широкого антирадянського повстання.

Отже, події розгорталися так. Незважаючи на сумніви щодо доцільності походу в осінньо-зимовий період, С. Петлюра вимагав від командування здійснення походу та вживав низку важливих заходів. Для підвищення боєздатності та переведення всіх дивізій на однаковий стан і забезпечення належного розгортання в майбутньому, наказом Головної Команди Військ УНР від 10 жовтня 1921 року (Ч. 59) Петлюра започатковує реорганізацію армії. Згідно з нею всі озброєні сухопутні сили УНР за характером своєї служби поділялися на польові, запасні і місцеві. Польові війська склалися з 6 дивізій, кожна дивізія — з 3 стрілецьких і 1 гарматної бригад, 1 кінного полку і 1 технічного куреня. Передбачено чіткі штати, згідно з якими за умов мобілізації всі ланки збільшувалися втриє, тобто армія могла розгорнутися у 18 дивізій [26].

Уже 13 жовтня для прискорення реорганізації армії Головний Отаман віддав наказ (Ч. 60): «негайно приступити до пере-

формування дивізій, для чого в кожній дивізії всі піші частини згорнути в одну бригаду 3-х курінного складу з захованням кадрів всіх окремих частин майбутньої повної дивізії по основній організації» [24].

Військове міністерство і Генеральний штаб провели роботу щодо відпрацювання штатів та планів розгортання армії (відповідно з наказами Головної Команди Ч. 59 і Ч. 60.) чисельністю від 150000 до 200000 багнетів [23]. Але ці наміри не довелося реалізувати.

На подальшій долі походу негативно позначився підписаний 7 жовтня 1921 року під тиском уряду РСФРР протокол між Польщею і Росією, відповідно з яким польська сторона зобов'язувалася роззброїти українські частини, що вже переміщувалися до польсько-радянського кордону, та вислати за межі Польщі С. Петлюру, а також Б. Савінкова та білоруського генерала С. Булак-Балаховича, які згідно з планом повстання мали одночасно здійснити російсько-білоруський рейд. Тільки завдяки прихильному ставленню офіцерів польського Генштабу, які попередили про це Тютюнника, вдалося обминути польські війська, які повинні були роззброїти українське військо. Долаючи перепони, повстанці зосереджувалися поблизу кордону в районі Рівного. Дані, що наводяться радянськими істориками, начебто «всього до польсько-українського кордону було підтягнуто до 7 тис. бійців армії УНР» [1, 165], не знаходять підтвердження. А поляки зобов'язувалися забезпечити зброєю та амуніцією тільки 2 тис. осіб і зосереджувати більшу кількість вояків ППШ не мав підстав.

Польське керівництво фактично відмежовувалось від відкритої підтримки українських повстанців на своїй території, боячись спричинити цим нову польсько-радянську війну. Відділи Тютюнника були забезпечені зброєю і набоями лише на 50 відсотків. Українці не вистачало одягу і взуття.

Дата загального виступу неодноразово відкладалась. Викладені вище обставини, особливо невиконання поляками зобов'язань

щодо матеріального забезпечення рейду, показують, наскільки безпідставними є звинувачення в цьому Ю. Тютюнника, як це робить Я. Тинченко: «Тютюнник, підпорядковуючись С. Петлюрі, насправді вів свою політику...» [19, 13]. Про «тенденцію Тютюнника відсепаруватися від Петлюри і його загравання з правими колами» також заявляв у свій час І. Мазепа [12, 100]. Однак його розмірковування були оперті на чутки, не підтвержені будь-яким документом.

Така позиція викликає заперечення тим більше, що офіційно Ю. Тютюнник став командуючим Повстанською армією тільки 23 жовтня 1921 року, про що свідчить організаційний наказ Ч. 1: «По наказу Головного Отамана цього числа я вступаю в командування Повстанською Армією України. Генерал-хорунжий Тютюнник» [42]. Усі командуючі групами та райони в Україні переходили з підпорядкування Головному Отаманові в розпорядження Ю. Тютюнника. Начальником штабу армії був призначений полковник Отмарштайн.

25 жовтня 1921 року з нагоди початку походу Петлюра послав Ю. Тютюннику листа такого змісту: «п. Генерале! Виражаючи Вас, Повстансько-Партизанський Штаб та старшин і козаків на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московського ворога, від щирого серця хочу побажати успіху в тій тяжкій боротьбі, яку прийдеться провадити на Україні. Прошу передати старшинам і козакам мій привіт, а при розпочаттю справи з'ясувати їм всю історичну вагу та патріотичне значіння того великого акту самопосягати, який вони виявляють, вирушаючи в Україну, щоб від ворогів її звільнити та розпочати працю для національно-державної відбудови її. Щастя Боже і Вам і всім старшинам і козакам, що вирушають в далеку та тяжку дорогу, успіху і слави на добро і щастя нашій Батьківщині» [40].

Ю. Тютюнник із Штабом виїхав зі Львова до Рівного тільки 29 жовтня. 2 листопада 1921 року з Балашівки, що біля само-

го польсько-радянського кордону, він доповідав Петлюрі: «До п. Головного Отамана! Подільський загін (під командуванням підполковника Палія) 700 чол. (мав бути кінний), 200 рушниць, 10000 набоїв, 5 кулемтів, 4 стрічки з набоями і 5 без набоїв, з 25 на 26 – перейшов Збруч (лише 12 кінних). 27 – занято Кам'янець-Подільський і Проскурів. Волинський загін генерал-хорунжого Янченка разом з штабом генерала Тютюнника 900 козаків, 417 рушниць, набоїв 70000, 32 кулемети з набоями і стрічками, 300 шабель, 15 списів, 500 ручних гранат. 35 % роззуті (босі), 50 % без шинелей, одяг решти козаків старий і подертий. Великий брак відчуваємо в білизні. Від 1-ї повстанської групи Гулого донесень не поступило. Тютюнник» [41].

Незважаючи на те, що польська сторона не надала необхідної кількості обіцяних коней, озброєння та спорядження, що в умовах ранньої зими лише половина козаків була відповідно взута та одягнена, похід все-таки розпочався. Згідно з планом виступило три групи: Волинська – головна, під безпосереднім командуванням Ю. Тютюнника, Подільська – під командуванням підполковника М. Палія; Бессарабська – генерала А. Гулого-Гуленка, яка була ще в стадії формування. За версією В. Вериги, загалом вони нараховували до 1500 осіб [8, 44].

Як підтверджують численні документи і матеріали фонду Народного комісаріату закордонних справ УРСР (Ф. 4) ЦДАВО України, радянське керівництво було детально поінформоване про підготовку рейду і теж провело відповідні заходи. 10 листопада ВУЦВК прийняв постанову, згідно з якою «Волинська, Подільська, Київська і Одеська губернії оголошувалися на положенні, загрожуючому бандитизмом зі всіма витікаючими наслідками» [39]. ВУЦВК ставив перед частинами Червоної армії завдання ліквідувати наступ. На підкріплення місцевих гарнізонів були кинуті війська 9-ї Кримської кавалерійської та 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій.

Віднайдені у фонді Канцелярії Директорії УНР ЦДАВО України документи спростовують твердження щодо непоінформованості Петлюри про похід, його відстороненості від справ тощо. Так, 11 листопада 1921 року він пише голові уряду П. Пилипчуку: «отримав відомості акції Гулого в районі Дністра» [32]. 12 листопада Петлюра повідомляє голові уряду: «із цілком певних джерел (наочного свідка) можна установити, що отряд Палія не розбитий, а розділився на дві половини, які виконують своє призначення» [33]. Йому ж 15 листопада 1921 року Петлюра повідомляє: «Про відомості (невтішні) з України про похід... Треба тільки нам зрозуміти обов'язки, що історично падають на наші слабкі плечі: праці підготовчої побільше, не розділяйтесь, не загострювати відносини, а купчитись, уникати і полагоджувати тертя!» [31].

Найвні історіографічні та архівні джерела тепер дають змогу досить детально відтворити перебіг подій походу. У даній статті автор не ставить за мету розглядати сам рейд трьох повстанських груп та двох окремих загонів, що на сьогодні висвітлено вже багатьма дослідниками.

Похід закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Намір підняти загальноукраїнське збройне повстання закінчився невдачею. Перша спроба проаналізувати причини невдачі рейду була зроблена в донесенні ППШ від 20 грудня 1921 року. У цьому документі, віднайденому автором у фонді Міністерства внутрішніх справ УНР ЦДАВО України, відзначалося, що поразка сталася через слабку підготовку до походу, погане його матеріальне забезпечення, наявність у його підрозділах більшовицьких агентів, відсутність організованої систематичної розвідки та належного керування бойовими діями [27].

В офіційних документах та спогадах учасників походу, окрім цих причин, відзначається зволікання з його початком, наявність в Україні значних більшовицьких сил, які репресивними ліквідаційними за-

ходами підірвали повстанський рух. На заваді стала непослідовність та роздвоєність політики Польщі щодо походу, на допомогу і підтримку якої змушений був орієнтуватись уряд УНР, однак він не отримав ні відповідної кількості зброї, ні військового спорядження.

І. Мазепа, Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний та інші перші дослідники причинами поразки походу також називали загальну втомленість селянства від війн, червоний терор, поширення голоду, припинення політики військового комунізму та проголошення нової економічної політики, початок так званої «українізації», советофільські настрої – все, що призводило до звуження соціальної бази партизансько-повстанського руху.

Важливою причиною поразки, на думку автора, стала повна поінформованість радянської сторони про приготування і всі плани походу, структуру військ, матеріальні і людські ресурси, тощо через агентів, що перебували в ППШ, а також у близькому оточенні не тільки Ю. Тютюнника, а й самого С. Петлюри. Ще І. Мазепа стверджував, що «в самому штабі Тютюнника були большевицькі агенти, як наприклад підполковник Снігірив, сотник Заярний та ін., що були відповідальними співробітниками Тютюнника: Снігірив керував оперативним відділом в повстанському штабі, а Заярний був державним інспектором при Київській групі, на чолі якої стояв Тютюнник» [12, 101].

Безпосередні учасники рейду вказують іще на одну причину – надмірну амбітність, честолюбство і самовпевненість Ю. Тютюнника, які спричинили серйозні тактичні помилки. Так, О. Шпилинський вважав, що «генерал Тютюнник переоцінив інформаційні вісті з України й не зважив, що безоглядний масовий червоний терор, який лютував цілий рік, мусив, зрештою, ослабити активність місцевого населення і що успіх загального повстання мусів обумовлятися не надією на першу широку допомогу з боку населення, але першими бойовими успіхами

Повстанчої Армії» [43, 114]. Найбільш вірогідно, що відомості, які надходили до штабу Ю. Тютюнника і, мабуть, від агентури ВУНК, збільшого були фальшивими, а їх належна перевірка не проводилась. Про вплив ВУНК на Ю. Тютюнника стверджує також С. Мечник, відзначаючи, що чекісти докладно вивчили психологію начальника ППШ і грали на його амбіціях [13, 195–196]. Відсутність критичного підходу до вибору людей, який здійснювався за ознакою особистої відданості, про самозакоханість, не-

рішучість у прийнятті рішень — такі риси генерала Ю. Тютюнника відзначає також учасник походу В. Яновський [44, 129–130].

Видається, що ці і подібні закиди не є безпідставними, хоча, з огляду на вищевикладені в даній статті військово-політичні обставини, вони не є визначальними. Беззаперечно і те, що проблеми Другого Зимового походу Армії УНР вимагають подальшого уважного вивчення і чекають своїх дослідників.

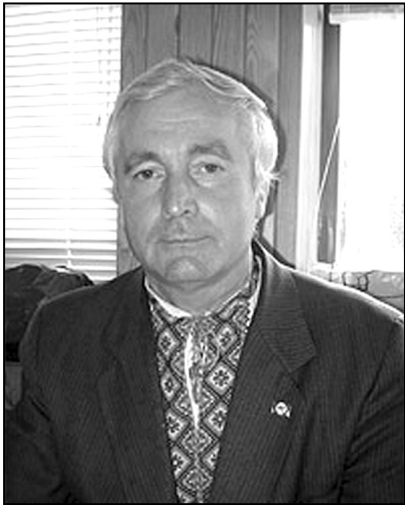
ДЖЕРЕЛА

1. Антисоветская интервенция и ее крах. Сборник документов. — М. : Политиздат, 1987.
2. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68863. — Арк. 17.
3. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68868. — Арк. 515.
4. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68754. — Арк. 94-99.
5. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68848. — Арк. 892.
6. Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник. Чекістська «Справа № 39». — Івано-Франківськ, 1996.
7. Ващенко П. До рейду 1921 року // Другий Зимовий похід. — К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995.
8. Верига В. Листопадний рейд. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1995.
9. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До гегези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. — Львів : Українські технології, 1997.
10. Доценко О. Заповіт Головного Отамана Симона Петлюри (в 10-ті роковини його трагічної смерті) // Календар «Дніпро». — Львів, 1936.
11. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина : У 10 т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. — Т. 1. — Париж-Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1955–1984.
12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — Т. 3. Пльсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — Прага : Прометей, 1943.
13. Мечник С. Від оприччини до КГБ: духовність московського імперіалізму. — Мюнхен : Українське вид-во, 1981.
14. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. / Упорядник В. Сергійчук. — Т. 3. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1999.
15. Симон Петлюра. Статті, листи, документи... — Т. 1. — Нью-Йорк : УВАН у США, 1956.
16. Симон Петлюра. Статті, листи, документи... — Т. 2. — Нью-Йорк : УВАН у США — Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, 1979.
17. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). — К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998.
18. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армії УНР у 1921–1923 рр. — Торонто, 1997.
19. Тинченко Я. Останній бій генерала // Академія (Київ). — 1995. — Ч. 2.

20. Українська революція: Документи 1919–1921 / Під ред. Гунчака Т. – Нью-Йорк, 1984.
21. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 165. – Арк. 223.
22. ЦДАВО України: – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 20–а. – Арк. 3–4.
23. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 89.
24. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 212–213.
25. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 10.
26. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 204–207.
27. ЦДАВО України: – Ф. 1092. – Оп. 2. Спр. 831. – Арк. 3–5.
28. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 70.
29. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 72–73.
30. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 75.
31. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 133–134.
32. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 127.
33. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. Арк. 131–132.
34. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 46–50.
35. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 127.
36. ЦДАВО України: – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 420. – Арк. 52.
37. ЦДАВО України: – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 82–87.
38. ЦДАВО України: – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 8.
39. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 205.
40. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 26.
41. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 35–36.
42. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 25.
43. Шпилинський О. Базар (1921-1931). // За Державність. Зб. 3. – Каліш, 1933. – С. 54–69.
44. Яновський. За Україну, за її волю. // Другий Зимовий похід. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995.

ДВІ ТРАГЕДІЇ БАЗАРУ: 1921 І 1941

(доповідь на науково-практичній конференції
19 листопада 2011 року, с.Базар)

Василь ОВСІЄНКО,
*філолог, громадський діяч, політв'язень,
історик дисидентського руху*

Визвольні змагання українського народу 1917–1921 років добігали трагічного кінця. Восени 1920 року під ударами червоних військо Української Народної Республіки відступило до Збруча.

12 жовтня польські власті дійшли згоди з більшовицькою Росією про перемир'я, що дало змогу більшовицьким військам вдарити по українському війську. Воно мусило 21 листопада перейти Збруч.

26 тисяч старшин і козаків, опинившись хоч і на своїй землі, та в чужій державі, вимушені були скласти зброю. Вони були інтерновані в концтаборах, де терпіли нуж-

ду і голод, знемагали від епідемій, втрачали бойовий дух і вмирили.

Тим часом захланні сусіди за допомогою західної дипломатії, яка – на свою ж біду – не захотіла сприяти становленню самостійної української держави, розшматували живе тіло України: Закарпаття опинилося під Чехословаччиною, Бессарабія та Північна Буковина дісталися Румунії, Велику Україну загарбала большевицька Росія, Волинь та Галичину окупувала Польща.

Та український народ не припинив боротьби. За радянськими даними влітку 1921 року в підросійській Україні діяло

близько 40 тисяч повстанців – в основному, селян, які боронилися від ленінської продрозверстки. Звичайно, на зиму ця активність підупала, і це мусило знати керівництво УНР у вигнанні.

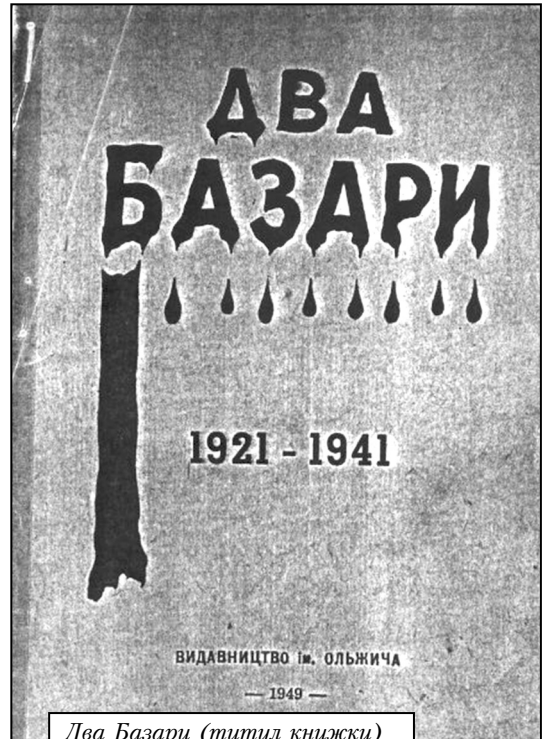
У колах інтернованих зріла думка допомогти повстанцям, зробити ще одну спробу визволити Україну. Керівництво УНР, яке діяло на території польської держави в нелегальних умовах, зуміло домовитися з польськими властями, щоб вони не перешкождали спорядженню в Україну бойових груп.

Готувався Другий Зимовий (або ж Листопадовий, Льодовий) похід. Командувачем Повстанської Армії наказом Головного Отамана Симона Петлюри був призначений генерал-хорунжий Юрко Тютюнник, начальником штабу – полковник Юрко Отмарштейн. Охочих поляки звільняли з концтаборів, але зброю та спорядження штаб мусив роздобувати сам усілякими правдами та неправдами.

Учасники походу згадували: кому дісталася поржавіла гвинтівка, інший мусив скинути пасок, щоб було на чім ту гвинтівку носити, а хто йшов геть без нічого в надії відбити зброю у ворога. Не всі мали й чоботи – деякі йшли в постолах.

Похід вирішено було розпочати одночасно трьома групами. Бессарабська група під проводом генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка зазнала поразки, щойно перейшовши кордон. Подільська група під орудою полковника Михайла Палія-Сидорянського, потім полковника Сергія Чорного, пройшла рейдом через Поділля, Житомирщину аж під Київ, громлячи окупантів, і повернулася за кордон, утративши трьох убитими і маючи 25 поранених.

Третя, найбільша, але найгірше озброєна, Волинська група під проводом самого генерал-хорунжого Юрка Тютюнника вирушила в похід 4 листопада 1921 року двома бригадами, що ними командували полковник Леонід Ступницький та генерал-хорунжий Володимир Янченко. На 894 вояків (разом з командуванням 902) мали

всього 400 гвинтівок, 120 тис. набоїв, 6 кулеметів, 120 ручних гранат.

Уночі 4 листопада тютюнниківці біля села Борове (за 30 км від Олевська), роззброїли прикордонну польську залозу, перейшли кордон. 5 листопада розгромили загін чекістів у селі Журбовичі, декілька продзагонів, а награваний ними хліб роздали селянам. 6-7 листопада захопили Коростень, але не змогли його втримати: із Житомира надійшли два бронепотяги і тисяча курсантів школи червоних старшин.

Та все ж повстанці встигли звільнити з в'язниці 470 в'язнів, в основному, селян, які не здали хліба продзагонам. Полковник Отмарштейн вважав здачу Коростеня поразкою і радив повертатися за кордон, та генерал-хорунжий Тютюнник вирішив іти далі на схід, щоб з'єднатися під Києвом з Подільською групою.

Рушили через Дідковичі (8.XI), Обиходи, Ксаверів, повернули південніше в на-

прямку станції Чоповичі (10.XI), що західніше Малина, далі рухалися на південь у напрямку Радомишля з наміром захопити його. Востаннє перепочили 11 листопада в с. Заньки. Але біля сусідньої Чайківки наступного дня їх перестріла бригада Григорія Котовського, яка надалі невідступно їх супроводжувала, вчиняючи дрібні наскоки та шукаючи вигідної для бою позиції.

Повстанці вступали в бої, котовці зазнавали відчутних утрат. За розповіддю очевидця, червоні, відступаючи ввечері, гукали словами популярної тоді пісні: «До свидання, до завтра, до восьми часов утра!».

Валка, обтяжена пораненими, з боєм перейшла 13 листопада річку Тетерів у селі Городське і шлях Житомир – Київ, а з Войташівки (тепер Квітневе) різко повернула біля села Кочерів на північний схід у напрямку Димера, де мала з'єднатися з Подільською групою.

Ішли з боями три з половиною доби без перепочинку (від Заньок) правобережжям Тетерева через села Ставецька Слобода, Раївка, Кодра, Нова Буда. У селі Леонівка 15 листопада одночасно з Подільською групою з різних кінців села вступали в перестрілку з більшовиками, не знаючи про це, розійшлися різними шляхами. Надії на об'єднання не було. Аж тоді вирішили рухатися на захід, до польського кордону.

Уночі проти 16 листопада загін переправився через річку Тетерів між селами Колінці і Блитча, зайнятими котовцями. Береги річки болотисті. Тоді випав глибокий сніг, був мороз, але лід був тонкий. З переправи майже ніхто не вийшов сухим. Щоб переправити поранених, вози і сани ставили одні на одні.

Змучені походом, доночували в Малих Миньках, де затрималися майже до полудня 17 листопада. Щойно валка підвід вийшла на поле в напрямку села Звіздаль, як на неї напала червона кіннота, біля трьох тисяч шабель.

Зав'язався жорстокий бій, у якому загинуло близько 400 повстанців (за іншими

даними 240). Котовці рубали й поранених на підводах, і беззбройних підводників-їздових.

Тільки 120 старшин і козаків зі штабом включно, хто був на конях, у тому числі Ю. Тютюнник, В. Янченко, Ю. Отмарштейн, зуміли пробитися до лісу під селом Звіздаль і через села нинішніх Коростенського та Олевського районів 20 листопада прорватися за кордон біля с. Купіль. 537 старшин і козаків потрапило в полон, у тому числі багато поранених.

Півтора кілометрами південніше села Звіздаль (нині Народицького району), на полі, де тепер радіоактивний могильник, стоїть пам'ятник червоного граніту з написом: «*Бійцям бригади героя громадянської війни Г.І.Котовського, які в листопаді 1921 року розгромили в цих місцях велике угруповання білобандитів. Встановлено на честь 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції*». Тобто в 1987 році. «Білобандитів»...

Так фальсифікується історія.

Полонених, у тому числі й поранених, тримали в церкві с. Малі Миньки, 18 листопада їх відконвоювали до містечка Базар, зачинили в церкві та двох синагогах.

Базарці пам'ятають це. Галина Василівна Єсигчук, яка мала тоді 16 років, розповідала нам 1990 року, що її батько (суддя) якраз заколов кабана, то мати дала їй вузол свіжини і веліла віднести полоненим до церкви. Інші жінки теж приносили харчі. Варта пропускала їх. А ще Галина Василівна носила містечковому фельдшеріві полотно для перев'язок. Він дуже зрадив, бо не мав чим перев'язувати поранених, яких у нього була повна хата.

21 листопада 1921 року 359 полонених, у тому числі й поранених, котовці вивели за село, зачитали постанову «п'ятірки» про розстріл їх як «ворогів народу».

Запропонували перейти на бік червоних, але вістовий Степан Щербак за всіх відповів, що України вони не зрадять. Розповідають, що померли, співаючи гімн «Ще не вмерла Україна».

Що українські вояки чинитимуть саме так, Котовський не сумнівався, тому заздалегідь примусив селян викопати дві довжезні ями...

Ось уривок із тексту постанови, взятий з книжки Дмитра Герчанівського «Вигнати окупанта», виданої в Мюнхені 1963 року (Видання Крайової управи Братства кол. Вояків І-ї Української Дивізії УНА в Німеччині), стор. 121–122:

«Наезд слунился какраз в тот момент, когда советскими республиками брошено все, не исключая частей Красной Армии, на хозяйственный фронт. В результате банде удалось, избегая боя, продвинуться в глубину территории УССР. Аж направленная против нее кавчасть настигла ее, и в районе М. Миньки уничтожила.

Зарублено в бою свыше 400 чел., захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами. Всего перед чрезвычайной комиссией (пятеркой) предстало 443 чел., остальные умерли от ран до прихода комиссии или находились в тяжелом состоянии и оставлены до излечения. Руководствуясь велением революционной совести, основываясь на всем выше изложенном и дабы предупредить новые подобные преступления, при участии оставшихся на территории соседних с нами государств бандитов всех оттенков и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть Советов беспощадно карает всякого покушающегося нарушить ее мирную работу, Чрезвычайная Пятерка постановляет:

1. Лиц, перечисленных в приложенном к сему списку, в числе 359 человек, как злостных, активных бандитов – РАССТРЕЛЯТЬ.

2. Лиц высшего командного состава и гражданского правления, прибывшего со штабом армии Тютюнника в числе 41 чел., направить для дополнительного допроса следственными органами.

3. Бывших красноармейцев, попавших в плен в 20 году и примкнувших к банде с це-

лю врываться из плена в числе 42 чел. направить в особый отдел К.В.О. для проверки.

Председатель Ч. Ком. Гарькавий, Члены: Лившиц, Иванов, Иванов, Котовский, Фриновский, Секретарь: Литвинов. м. Базар, 22 ноября 1921 года»

Наказ подписали: «Командующий Войск Округа: Якир, Член Реввоенсовета Окр.: Затонский, Нач. Штаба Окр.: Генштаба Паука».

...Серед людських городів у Базарі були дві занедбані могили, порослі бур'янами. Одна метрів 60, друга – метрів 40. В одній, кажуть, розстріляні, а в другій померлі поранені.

Та ж Галина Василівна Єсипчук пам'ятає, що деяких полонених справді відправляли до Києва. Хтось із базарців і там пробував передавати їм харчі, але довідався, що їх уже розстріляли.

Тут, у Базарі, тижнів через два після розстрілу вона в подружки бачила одного українського воїна, розмовляла з ним. Такий інтелігентний був, каже. Розповідав, що у війську було багато освічених людей. Він якимось дивом вибрався з могили.

Дивно, що не тікав з Базару, де ще деякий час стояли котовці. Отож вони ввіймали його і розстріляли вдруге... Ця російськомовна інтелігентна жінка не могла розповідати про ті звірства без сліз.

Уже й не такі старі люде пам'ятають, що в 1941 році, за німецької окупації, українські націоналісти-мельниківці організували тут велелюдне відзначення 20-ї річниці базарської трагедії. Керував ним Олег Кандиба-Ольжич, закатований пізніше в німецькому концтаборі Заксельхаузен.

Знову пролунав тут гімн «Ще не вмерла Україна...», засвідчуючи волю народу змагатися за свою незалежність. Було воздвигнуто й освячено хрест.

Щодо німців ОУН(м) зберігала в цім ушануванні нейтралітет. Та нових окупантів не цікавило, що там відзначають завойовані ними «аборигени»: вони побачили, що в українців є сильні організації, здатні під-

німати (поки що на мирні акції) тисячі людей. Це становило загрозу їхній владі.

Тож уже наступної ночі гестапівські агенти почали арештовувати учасників подій у Базарі, в довколишніх селах, потім у Коростені, Радомишлі, Житомирі. Більшість утримували в Радомишльській тюрмі та в Житомирі, в тюрмі на вулиці Пушкінській.

На початку грудня на Мальованці в Житомирі їх почали розстрілювати.

За тодішніми підрахунками, на Житомирщині було заарештовано і розстріляно не менше як 721 особу. Із-під розстрілу вдалося втекти лише декільком, у тому числі провідникові ОУН(м) на Житомирщині, колишньому професорові педінституту Волинцеві (він загинув у 1943 році).

Це було друге грізне попередження всьому українству Наддніпрянщини, яке сподівалося на оживлення національних настроїв, на створення своїх легальних структур за толерації німецьких окупантів. (Перше: арешт у липні 1941 уряду УНР, третє – розстріл у Бабиному Яру української інтелігенції на чолі з Оленою Телігою в лютому 1942 року).

Відтоді українство взялося за підготовку до збройної боротьби, відмовившись від подібних велелюдних акцій, які викривали всіх активістів.

Восени 1990 року Житомирські організації Української Республіканської партії, Спілки Незалежної Української Молоді та Народного Руху України закликали все свідоме українство взяти участь у вшануванні героїв Базару. Приєдналися всеукраїнські організації, було видано листівку.

Активісти відвідали Базар, подали заяву місцевій сільраді про намір провести в неділю, 25 листопада, панахиду. Хоч відомо, що згідно з постановою Верховної Ради УРСР від 26 вересня 1990 року для проведення панахид на кладовищах та окремих похованнях ніякого окремого дозволу не треба.

Народний депутат, секретар НРУ Микола Поровський виступив на сільському

сході, який прихильно прийняв цю думку. Але напередодні панахиди, 24 листопада, газета «Вечірній Київ» опублікувала «Телеграму в номер» з Базару, що *«проведення подібної акції, яка носить виражену антирадянську спрямованість, може призвести до конфлікту. Базарська сільська рада народних депутатів відмовила в проведенні цієї церемонії. Нам у першу чергу треба рятувати дітей від убивчої радіації, а не розпалювати ворожнечу серед людей, які і так потерпіли від Чорнобиля»*, – писалося в повідомленні.

А ще ж недавно голова сільради Марія Кириленко та голова колгоспу Анатолій Помінчук не мали нічого проти. (Останній навіть дав розпорядження трактористові Юрієві Кононському нагорнути могили, а 12 малинських рухівців однієї суботи впорядкували їх. Скоро тракториста звільнили з роботи).

Два автобуси, які мали вийти з Житомира, були затримані в місті: у водіїв відібрали дорожні листи. Перегородили тракторами дорогу під Новоград-Волинським і не пропустили волинян та галичан.

24 листопада житомиряни Ігор Лук'ячук та Валерій Колосівський узяти на візок легкової машини дубового хреста, якого мали намір установити на могилі, і рушили до Базару.

Але поблизу села їх зупинила міліція. Дозволили йти з хрестом пішки. Тільки-но вони почали відв'язувати хреста, як надїхало декілька автобусів з комуністичними партактивістами, які стали погрожувати перекинути їхню машину. Не пропустили.

Довелося повернутися назад. (Того хреста голова Малинської районної організації НРУ Володимир Олексієнко та колишній політв'язень з Гути-Логанівської Дмитро Мазур уночі принесли в Базар і сховали в кущах: він пролежав там цілий рік).

Тим часом у Базарі зібралися місцеві та приїжджі люди, чекали панахиди та дивувалися, чому в селі так багато міліції та чужих людей у цивільному.

Киянам удалось проїхати двома автобусами до села Пиріжки, що за Малином. Звідси дорога відгалужується на Базар, 28 кілометрів. Два ваговози перекрили дорогу. Міліцейська залога чоловік 50.

Майор міліції заявив нам, що нас до Базару не пропустять, бо там стоять селяни з вилами і ломами, мовляв, він не хоче, щоб нас побили. Пропонує поїхати двом-трьом подивитися, що там робиться. Зупинив нам якусь машину.

Зголосилися Олександр Ковтуненко, Дмитро Гірченко з київського Руху та я. У Недашках справді стоїть натовп чоловік триста.

Є там і селяни, але щось надто багато явно не селян, бо декотрі й російською мовою розмовляють. У новеньких куфайках, при білих сорочках із краватками, у пижкових шапках. І без ломів та вил. Зате з однотипно написаними гаслами: «Ганьба нащадкам Петлюри та Бандери!», «Не допустимо націоналізму та екстремізму!».

Валяються в каложі два українські прапори, бланки реєстрації громадян України. Згодом ми дізналися, що годину тому цей натовп розправився з малинськими рухівцями, побив Володимира Олексієнка.

Розмова не вдається, суцільні нападки: «Забирайтеся до свого Львова, бандерівці!» – «Та ми з Києва, а я навіть із сусіднього Радомишльського району...».

Називаємо свої імена, розповідаємо про намір провести панахиду на могилі загиблих християн. Журналіст газети «Радянська Житомирщина» Фурманчук старанно записує. Я теж записую – на диктофон. Це роздратувало декого.

Спочатку в мене якась жінка зірвала значок «УРП», потім одночасно вихопили торбинку з записником, сотнею листівок та ксерокопією книжки Д.Герчанівського «Вигнати окупанта» (про Базар).

Диктофон згодом повернули, але вже без батарейок і кришки, яка їх прикриває, та без касети. Заштовхують нас у машину, погрожують її перекинути, якщо не поїдемо

геть. Але я уперся руками у дверці, заявляючи, що не поїду звідси, доки не повернуть пограбовані речі. Укинув, що було ще в кишенях із речей, у машину і залишився сам у роздратованому гадючнику. Тут він увесь накинувся на мене.

З труднощами добрався до майора міліції, який сидів у машині, але мене ніхто не захистив. Натовп стусанами поніс мене геть із села. Коли відпускали – сідав на узбіччі дороги, демонструючи, що не піду звідси, доки не повернуть пограбованих речей. Надто я шкодував за записником.

Тоді два «професіонали» взяли мене за комір куртки та за рукава (аж гудзики посипалися): «Знаєш, кого так водять? Баранов!» Протягнули мене метрів 300 і там, де вже не було натовпу, одночасно вдарили по печінці та лівій нирці.

Мені перехопило дихання. «Уйди сам, не то ты отсюда вообще не выйдешь», «Отобьем

Могили героїв Базару

печень и почки – тогда тебе не нужен будет твой Рух». Довелося послухатися... Підперши кулака під печінку, пішов у напрямку Пиріжків. (Через три тижні в мене розійшлася жовч і я відлежав місяць у лікарні).

Мене підібрали малинські рухівці, які пройшли сільськими дорогами. Володимир Олексієнко розказав мені, що годину перед тим його витягли з машини за чуба, побили, пошматувати ото прапор...

Довезли мене до роздоріжжя під Пиріжками, куди вже приїхав третій автобус із Києва із народним депутатом Миколою Поровським та священниками. Майор згодився пропустити один наш автобус із десятима нашими людьми для переговорів. Поїхав і я. Але переговори нічого не дали.

«Селяни» в новеньких куфайках, білих сорочках та пижикових шапках не для того тут зібралися з чотирьох районів. З них тільки голова Народицького райвиконкому Кравченко та другий секретар Малинського райкому КПУ Дідківський назвалися, решта воліли залишитися «безіменними».

Але я згодом установив імена з десятка компартактивістів Малинського, Народицького, Коростенського і Овруцького районів (голова Народицького райвиконкому Кравченко, його заступник Момотенко, III секретар Народицького РК КПУ Виговський, II секретар Малинського РК КПУ Дідків-

ський, II і III секретарі Коростенського райкому Трокоз і Кисіль, інструктор райкому Бердников, голови колгоспів з Дідковичів Матвійчук, з Ушомира Лопатюк).

Житомирське обласне радіо декілька днів підряд прокручувало виступ обурених діярок, фальсифікуючи події давні і сьогочасні. Фурманчук у «Радянській Житомирщині» написав, що після «інциденту» секретар УРП, себто я, сів у машину і поїхав. Нехай читач думає, що секретарі УРП роз'їжджають як секретарі ЦК КПУ...

Володимир Олексієнко та я подали заяви Генеральному прокуророві УРСР. Спочатку нам відмовили в порушенні кримінальної справи «за відсутністю складу злочину», але ми назвали десятки свідків, ба, я розшукав у Коростені одного зі своїх кривдників (Гусев Владімір Ніколаєвич, голова Коростенської організації «афганців»), але хто зважиться свідчити за мене?

От якби треба було засвідчити, що хуліганів секретар УРП – слідство назбирано б триста свідків. А так – слідство потихеньку прикрили, навіть не повідомивши нам про це.

Що ж дивуватися: ще всі ті, хто вів слідство і судив мене в 1973, 1979 і в 1981 роках, сиділи на своїх посадах, а то й пішли на підвищення чи на заслужену пенсію. Департизація правничих органів як елемент

правової держави не могла стати дійсністю, доки колишні комуністи зберігали монополію практично в усіх сферах, насамперед у формуванні громадської думки.

Треба визнати, що наш «десант» зазнав 1990 року провалу. Це сталося тому, що ми ще не мали своїх сильних структур на периферії, не маємо сильної конкурентноспроможної преси, щоб донести народові правду про його ми-

Вшанування в 1996-му: Микола Поровський, Богдан Червак, Василь Овсієнко, Євген Лукаков. фото Вахтанга Кітіані

нуле, зруйнувати нав'язані десятиліттями комуністичної пропаганди уявлення, що Українська Народна Республіка – це щось вороже українському народові.

Якщо базарці, яким достатньо було одного виступу Миколи Поровського і декількох листівок, уже були готові сприйняти панахиду прихильно, то мешканці довколишніх сіл практично нічого про це не знали. Ми їх полишили на поталу безсовісним брехунам, які добре знають, що відстоюють. Але свідомий народ не потерпить наруги над могилами своїх предків і не дозволить ніяким визискувачам сидіти на своїй шії.

А світлу пам'ять героїв Базару ми таки вшанували.

Восени 1991 року житомирські організації УРП, СНУМу та Руху встановили на могилі хрести і таблицю з іменами всіх 359 героїв, вони освячені були 17 листопада в присутності кількох сотень людей – місцевих і приїжджих з усієї України.

2000-го року коштом Об'єднання українських вояків і Української Автокефальної Православної Церкви Великобританії на могилі встановлено пам'ятник роботи житомирського скульптора Олександра Бориса.

2002 року поблизу тих могил перепоховали рештки вояків, які загинули на полі бою. Їхні могили в лісах знайшли базарець Павло Єсипчук та житомирянин, у минулому політв'язень Сергій Бабич.

ЮРІЙ ТЮТЮННИК НА ЧОЛІ ЛИСТОПАДОВОГО РЕЙДУ

Валерій КУЧЕР,
начальник університету українознавства ЦБО
ЗС України, заслужений працівник культури України,
полковник

Кучер Валерій. Юрій Тютюнник на чолі Листопадового рейду.

У статті висвітлюється роль Ю.Тютюнника в підготовці і здійсненні Другого Зимового походу Армії УНР в Україну у листопаді 1921 року, спростовуються усталені міфи та відновлюється історична правда щодо його постаті.

Ключові слова: Партизансько-повстанський штаб, Повстанська армія, Другий Зимовий похід, Волинська група, трагедія Базару.

Кучер Валерій. Юрій Тютюнник во главе Ноябрьского рейда.

В статтє показна роль Ю.Тютюнника в подготовке и осуществлении Второго Зимнего похода Армии УНР на Украину в ноябре 1921 года, опровергаются устоявшиеся мифы и возобновляется историческая правда относительно его личности.

Ключевые слова: Партизанско-повстанческий штаб, Повстанческая армия, Второй Зимний поход, Волинская группа, трагедия Базара.

Valery Kucher. Yuri Tyutyunnik headed the November raid.

The article highlights the role Y.Tiutyunnik in the preparation and implementation of the Second Winter campaign UNR Army in Ukraine in November 1921, refuted the usual myths and recovering historical truth about his figure.

Keywords: Partisan-rebel headquarters Insurgent Army, Second Winter campaign, Volyn Group tragedy Bazaar

В оцінках Другого Зимового походу (Листопадового рейду) в історіографії та джерелах особливу контрверсійність викликають трактування місця і ролі в ньому генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Його звинувачують в невдачі походу, у браці професіоналізму, у нездатності та помилках при проведенні операції та помилках у кадрових питаннях тощо.

Дана стаття має за мету спростувати усталені міфи стосовно Другого Зимового походу та у деякій мірі відновити історичну правду і показати справжній образ генерал-хорунжого Ю. Тютюнника.

Документи і матеріали виявлені автором статті свідчать про те, що Ю. Тютюнник проявляв достатню увагу підготовці повстанських формувань, які готувалися до походу, безпосередньо впливав на його здійснення. Про це засвідчують, насамперед, накази та інструкції Ю. Тютюнника по Повстансько-партизанському штабу у Львові в яких викладалися конкретні завдання для успішної підготовки до збройного походу на Україну. Розроблені мобілізаційні плани організаційного відділу штабу засвідчують про його багатограну роботу по успішному проведенні походу від напрямку руху військових груп до форм і напрямків роботи по взаємодії вояків із місцевим населенням.

Документи даного періоду містять важливу інформацію про сили повстанців: їх чисельність, місця дислокації та структуру, якої набув повстанський рух під керівництвом ППШ та його керівника генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, відомості про структуру самого штабу, матеріали про розробку бойових завдань для частин Армії УНР у вигнанні та для підпільних і партизанських угруповань на випадок рейду військ на територію Радянської України й вибуху там широкого всенародного антирадянського повстання.

Діяльність Ю. Тютюнника на посаді начальника Партизансько-Повстанського Штабу рельєфно відбита у матеріалах (Ф.2297) ЦДАВО України (Партизансько-Повстан-

ський Штаб при Головній Команді Військ УНР). В цьому фонді зберігається чисельний масив документів (звіти, наприви, зведення, відозви, повідомлення, звернення, операційні мапи, листування тощо). Значну частину з них становлять оригінали документів (або засвідченні копії), багато з яких власноручно підписані начальником ППШ.

З них стає відомо, що упродовж весни 1921 року ППШ (маючи у своєму складі спочатку 7 осіб) перебував у м. Тарнові, таємно проводячи роботу з представниками українських повстанських організацій і зв'язківцями партизанських загонів, які у всезростаючій кількості прибували з закордону. Після належної перевірки цих осіб, переважна більшість з них на зворотному шляху отримувала агітаційну літературу, спеціальні інструкції та фінансові засоби для продовження збройної боротьби. Збільшення обсягів роботи ППШ з часом почала заважати велика відстань від кордону, тому 22 червня 1921 року його апарат було перенесено до м. Львова.

Проте, порушення елементарних правил конспірації посадовими особами ППШ та їхніми співробітниками (посланцями підпільних організацій), а також найближчого оточення Головного отамана УНР С. Петлюри призвели до провалу багатьох задумів, а відтак до великих жертв. Більшовицькій агентурі вдалося проникнути не тільки до ППШ (сотник Георгій Заярний – агент «121», полковник Добротворський, полковник Ємельянов, сотник Нестеренко, агент Сергій Карин-Даниленко) [4, 126], а й до найближчого оточення С. Петлюри (колишній полковник Ємельянов, провокатор-сотник Петро Жидківський, полковник Снігірів «особистий секретар Петлюри», дружина особистого секретаря Петлюри та інші) [1, 43].

Вже влітку 1921 року більшовикам вдалося викрити значну кількість повстанських комітетів та ліквідувати найчисельніші повстанські загоны унерівського спрямування. Але підготовка до загального повстання в Україні тривала.

Юрій Тютюнник

У вересні 1921 року, виконуючи директиву генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, розпочалося формування Волинської, Подільської та Бессарабської армійських груп Повстанчої Армії УНР, що мали перейти більшовицький кордон та ініціювати в Україні повстання.

Бессарабська група генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка після переходу більшовицько-румунського кордону одержала завдання відволікати увагу більшовиків від напрямку головного удару (на Київ через Волинь та Поділля з території Польщі) повстанців Ю. Тютюнника [5, 214]. Згідно з наказом Командувача ППШ від 6 жовтня Бессарабська група мала спочатку захопити м. Тирасполь та розпочати широкі партизанські акції в Одеській губернії.

Більшовики добре орієнтувалися у справах ППШ у Львові, про це свідчить нота голови Ради Народних комісарів Радянської України Християна Раковського Польсько-

му уряду від 28 вересня 1921 року, в якій викладені практично всі деталі повстання. В ній говорилося про те, що «...на Варшавській нараді 17 червня 1921 року, за участю представника Військової Канцелярії (начальника) Польської Держави, був вироблений план повстання в Україні. З цією метою Україна була поділена на п'ять груп із 22 районами» [2, 484–485]. Про це свідчать матеріали, які знаходяться у Бібліотеці Народовій у Варшаві, в яких було розроблено докладні інструкції начальникам повстанських груп і районів та конкретні завдання кожній групі:

– 1-й (Південній) Повстанській групі (Миколаївська, Одеська, Херсонська губернії і південь Поділля) – захопити свій район, перервати зв'язок між частинами РСЧА на кордоні з Польщею і в глибині радянської території знищити залізничні мости та вивести із ладу залізничні колії в районі Бірзула-Вапнярка-Знам'янка-Кременчук;

– 2-га група (територія, обмежена ріками Прип'ять, Дніпро, залізниця Черкаси – Вапнярка, далі до Ямполь, ріка Дністер, польський кордон) – відрізає радянським військам відхід на північ, рве зв'язок між частинами РСЧА і штабом КВО, а також бере під контроль шляхи в Поліссі, нищить залізничні шляхи і колії;

– 3-тя група (територія Чернігівської і Полтавської губерній та північ Катеринославщини – займає Полтаву, ізолює з північно-східного напрямку радянські війська, захоплює залізничний вузол Кременчука, веде диверсійну роботу на комунікаціях, захоплює Харків;

– 4-та (Таврія, Крим) і 5-та групи (Харківщина, Донбас) – захоплюють Катеринослав, руйнують мости і переправи через Дніпро.

Усі повстанські групи отримали однакові завдання: руйнувати мости, залізниці, телефонні й телеграфні лінії таким чином, щоб їх неможливо було ввести в дію протягом 2-4 тижнів, захопити склади зброї і боєприпасів, одночасно організувати систе-

му зв'язку для власних сил, користуючись радіо, телефонно-телеграфними засобами, саморобними маяками із соломи чи смоли [7, 427–428].

Про повстанські приготування в Румунії більшовицька розвідка також знала про що свідчить спільна нота Румунському уряду від 3 жовтня 1921 року, яку зробили комісари закордонних справ Російської Советської Федерації та Української ССР Георгій Чичерін і Християн Раковський, в ній говорилося, що «...в селі Жавки, недалеко від румунського вартового поста, знаходиться петлюрівський комітет у складі: Марчука, Новомирського, Гайдученка, Новицького, які підтримують зв'язок з бандитськими відділами на Україні при допомозі румунських властей» [2, 388].

Ще однією проблемою, від вирішення якої у значній мірі залежав успіх рейду, була проблема повної відсутності зброї. ППШ ще влітку 1921 року вжив певних заходів щодо влаштування біля польсько-більшовицького кордону таємних сховищ зброї, які мали служити для постачання партизанських загонів. Як зазначав у своїй доповіді генерал-хорунжому Ю. Тютюннику від 15 липня 1921 року начальник матеріального підвідділу підполковник О. Кузьмінський: «Це питання потребує особливої нашої уваги через те, що коли при попередніх повстаннях було досить своєї зброї, то зараз її на селах майже не мається, бо вся вона вже використана або відібрана. Підкресливши, що зосередження зброї у прикордонній смузі повинно початися негайно, він запропонував влаштувати у найближчий час п'ять сховищ зброї у районах Підволочиська, Острога, Корця, Рокитного і Скали. У кожному сховищі на думку підполковника Кузьмінського, мала зберігатися одна тисяча рушниць із набоями до них у кількості 240 тисяч, 8 скорострільів із набоями на кожен по 30 тисяч, ручних гранат – 2400 шт. і дивізійний комплект піроксиліну» [16, арк.13].

Проте, ці вимоги ППШ не були задоволені поляками, які тільки 12 жовтня 1921 року надали у розпорядження Ю. Тютюнника

першу і дуже обмежену партію стрілецької зброї [16, арк.15].

Польське керівництво фактично відмовувалося від відкритої підтримки українських повстанців на своїй території, боячись спричинити цим нову польсько-радянську війну. Групи Ю. Тютюнника були забезпечені зброєю і набоями лише на 50 відсотків. Катастрофічно невистачало одягу та взуття.

Але, незважаючи на таке скрутне становище із зброєю, у кінці жовтня 1921 року справа організації визвольного походу Армії УНР перейшла у площину реального виконання. 23 жовтня Головний Отаман Військ УНР С. Петюра призначив генерал-хорунжого Ю. Тютюнника командуючим всіма повстанськими силами в Україні. Відповідно до цього наказу, у безпосередню підлеглість йому переходили всі начальники повстанських груп та районів [17, арк.10].

Відповідно до плану виступило три групи: Волинська – головна, під безпосереднім командуванням Ю. Тютюнника, Подільська – під командуванням підполковника М. Палія-Сидорянського; Бессарабська – генерала А. Гулого-Гуленка, яка була ще в стадії формування.

Документи та матеріали фонду Народного комісаріату закордонних справ УРСР (Ф.4) ЦДАВО України, радянське керівництво було досить детально проінформоване про підготовку рейду і теж провело відповідні контрзаходи. 10 листопада ВУЦВК прийняв постанову у відповідності з якою «Волинська, Подільська, Київська і Одеська губернії оголошувалися на положенні, загрожуючому бандитизмом зі всіма витікаючими наслідками [17, арк.205]. ВУЦВК ставив перед частинами Червоної армії завдання ліквідувати наступ. На підкріплення місцевих гарнізонів були прислані війська 9-ї Кримської кавалерійської та 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій.

Наявні історіографічні та архівні джерела дають нам змогу детально відтворити перебіг подій походу.

Першою на територію України через р. Збруч в околиці Гусятина перейшла Подільська група – малими відділами з 23 по 26 жовтня 1921 року (під командуванням підполковника Михайла Палія-Сидорянського, заступником був підполковник С. Чорний у складі 380 козаків і старшин, що мали на озброєнні лише 140 рушниць і 2 тис. набойів до них.

З безперервними боями здійснила 1500 кілометровий рейд окупованою ворогом територією через Проскурівський, Летичівський, Любарський повіти, повертаючи на північ у Житомирський і Коростенський повіти, а потім на південний схід, на місто Малин та село Бородянку. Групі не вдалося з'єднатися (за планом 10 листопада) з Волинською групою для спільних операцій, хоч і були вони в одному бою з більшовиками під селом Леонівкою, як вважає Г. Рогозний [10, 56], не знаючи про це самі. Цей факт нез'єднання груп мав фатальні наслідки, особливо для Волинської групи.

17 листопада Подільська група сягає сіл Гута Катюжанська та Вахівка під Києвом, але змушена повернути на Захід і 6 грудня перейти польський кордон. За твердженням О. Шпилинського, командування оцінило цей рейд як визначний військовий подвиг [18, 113–115].

Бессарабська група генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка – готувалася до наступу в Румунії, в околиці міста Бендери. Вона мала бути першою, яка прорветься в Україну та демонструватиме ніби головний випад. Однак вона не була готова на цей час і перейшла кордон на Дністрі поблизу Тирасполя і Дубоссар останньою, лише 19 листопада 1921 року. В той час інші групи вже покидали Україну. Група генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка нараховувала приблизно 300 вояків, захопила декілька сіл та західне передмістя Тирасполя. Однак, була розбита і не виконала завдання – не об'єдналася з більшими частинами підпільників, не організувала повстання місцевого населення і не відтягнула ворожих сил від головної групи.

В ніч на 4 листопада 1921 року о 2-й годині ночі Головна Волинська група здійснила перехід кордону поблизу села Борове [6]. При цьому слід визнати, що групу переобтяжували великі обози і вона не мала необхідної маневреності в русі.

На ранок повстанці підійшли до села Майдан Голишевський, де без єдиного пострілу був захоплений 1-й взвод 196-го батальйону прикордонної охорони (близько 100 чол.) [9, 92]. 6 листопада в с. Піски на службовій нараді за участю Ю. Тютюнника був відпрацьований план захоплення м. Коростеня і вже 7 листопада розпочинається бій за станцію і місто. Коростень практично був уже в руках повстанців, але ситуація різко змінилася, коли на підмогу червоним підійшли два червоних бронепоезди «Красний боец» і «Ленін», з яких став висаджуватись десант [11, 50]. Оцінивши стратегічну позицію повстанців, генерал Ю. Тютюнник приймає рішення відступати.

На нараді в с. Михайлівка генерал Ю. Тютюнник обговорює питання: припинення подальшого просування у глибину України чи продовжувати похід. Перевагу отримала думка подальшого походу. Згідно з наказом Ю. Тютюнника головна Волинська група вирушає на південь у район Радомишля, а далі – на північний схід на Київщину [6].

В цілому за дводенний тяжкий безперестаний марш із чотиригодинним боєм за місто Коростень було пройдено 95 верств. Слід мати на увазі, що в цей час почалися морози, земля вкрилася глибоким снігом.

8 листопада, генерал Ю. Тютюнник вирішив використати для відпочинку перетомлених вояків. Увечері цього дня він, висилає групу вояків у кількості 30 чол. в напрямку на село Ігнатпіль із наказом висадити в повітря залізничний міст на річці Жерів. Наказ було виконано, охорона мосту частково розбіглася, а частково знищена.

9 листопада о 4 годині ранку за наказом командувача армією головна група вирушила з села Дідковичі через села Обіходи –

Рудня – Калинівка – Савлуки – м. Ксаверів – Каменку – Шкурати на Буду Кам'янецьку, куди й прибула о 14 годині цього ж дня. Перехід покритв 34 верстви.

10 листопада о 8 годині ранку за наказом генерала Ю. Тютюнника група вирушила з села Буди Кам'янецької через село Юзефівку на станцію Чоповичі, де технічна рота 38-го залізничного батальйону червоних охороняла ешелони із кіньми, обмундируванням, продовольством. З Юзефівки генерал Ю. Тютюнник висилає наперед групу підричників для знищення залізничного переїзду та зруйнування телефонного зв'язку. При підході до станції генералом Ю. Тютюнником було вислано курінь 1-ї бригади для її захоплення, але він не зміг виконати поставленого завдання і тоді для цієї цілі було послано 5-й залізничний курінь 2 бригади підполковника Лисогора. Після півгодинного впертого бою червоний загін спеціального призначення було вибито із станції і загнано аж у ліс. Та покористуватися здобутим майном повстанцям нажаль не довелося, із-за причини підходу з боку Коростеня бронепотягу, який почав обстрілювати і саму станцію і село Чоповичі. З цього села повстанча група вирушає через села Гутку на села Буглачки і Будилівку, куди й прибула о 23 годині і розмістилася: 1-ша бригада в Буглачках, а 2-га бригада – в Будилівці. Вночі із 10 листопада на 11 листопада мороз міцніша, однак не настільки, щоб скувати розмоклий ґрунт, німецька шкарлупа ламається і колона бредє в непролазному багні, а пізно вночі знімається ще й завірюха.

11 листопада о 14 годині Головна Волинська група вирушає через Облітки – Шрамарку на село Дитинець, звідтіля вона повернула на село Заньки і прибуває туди о 23 годині.

12 листопада був одним із найтяжчих з часу Другого Зимового походу. Група була оточена і атакована червоною кавалерією, із цього часу розпочинається надмірно важкий триденний безперервний марш у 174 верств

при 20 градусах морозу. У такому стані піхота з кожним днем все більше втрачає боєдатність, бо відморожування ніг змушувало багатьох переходити на вози, чим зменшувалося число бійців, а натомість збільшувався обоз, перешкоджаючи колоні у швидкому русі та маневровості.

Генерал Ю. Тютюнник висилає кінний роз'їзд, щоб розвідати дорогу та спробувати розшукати групу генерал-хорунжого Василя Нельговського, яка повинна за попередніми даними знаходитись в районі сіл Модилеве – Дубовин – Мокачі.

Не відшукавши у тому місці групу генерала В. Нельговського, Ю. Тютюнник приймає рішення йти на Київщину через село Чайківку. Проходячи через вказане село, ар'єргард групи несподівано був обстріляний з північно-західної околиці села, з боку Радомишля. Це була передова частина кінної дивізії Г. Котовського, що вирушила назустріч колоні. Відбиваючись ар'єргардом від ворожого переслідування генерал Ю. Тютюнник спрямовує колону через села Пилиповичі – Журавлівку – Березівку – Мінейки – Городське.

Опівночі група підійшла до річки Тетерів у с. Городське і під вогнем противника успішно переправилась. Червоні війська насадили дуже настирливо, намагались не пропустити Волинську групу через річку Тетерів під прикриття лісів, бо ті ліси давали групі не тільки можливість підступу під самий Київ, а навіть переправитись на Чернігівщину за Дніпро. Це була важка бойова операція, в ході якої ворожа кіннота понесла важкі втрати і змушена була тимчасово припинити переслідування.

Під час цього маршу та постійних ар'єргардних боїв Головна Волинська група понесла також значні втрати убитими та пораненими, кількість яких досягла 45 чоловік, а між ними – колишній морський міністр старший лейтенант Михайло Іванович Білинський, сотник Луценко та інші [25, 30]. Як свідчать учасники рейду, «...не було дня, майже не було години, щоб не

було бою. Якщо не більші маневрові бої з частинами Червоної армії, то дрібні сутички з окремими відділами чону, чека, міліції» [18, 127]. Більшовицьке керівництво направило проти Волинської групи двотисячну дивізію Г. Котовського.

На 13 листопада обоз групи збільшується до 100 підвід а це катастрофічно відбивається на маневровості колони, але незважаючи на це вона переходить Києво-Житомирський шлях і близько 6-ї години ранку досягає с. Войташівки.

Втрапивши надію на з'єднання з Подільською групою М. Палія і не відшукавши загін В. Нельговського, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник проводить службову нараду, під час якої було прийнято рішення – припинити подальший наступ в напрямку м. Києва і повернути до кордонів Польщі. Як згадує Р. Сушко: «План, рішучість, хоробрість, консеквентність – все було, але був масово міцніший ворог, а що найголовніше – він уже чекав на нас» [12, 27].

Перепочивши у с. Войташівці, генерал Ю. Тютюнник, о 9-й годині ранку вирушив із групою на північ через села Царівку – Ставицьку Слобідку на Негребівку. При наближенні до Негребівки колона натрапила на червоні роз'їзди і з боями стала рухатися на село Раївку.

У Раївці ар'єргард групи – 4-й курінь, який прикривав переправу групи через річку Білку, майже у повному складі був знищений. Колона проминувши Раївку, за наказом генерала Ю. Тютюнника продовжувала рух на село Рудню при постійному переслідуванні ворогом, а далі на села Кодре, Язвинівку, Майданівку та через станцію Трубецьку (залізниця Київ-Сарни), Поташню на Блитчу.

Генералом Ю. Тютюнником було прийнято рішення заночувати у Блитчі, але коли колона наблизилась до села (було 12-та година ночі) то було встановлено, що села Блитча, Унін і Ханів зайняті червоноармійськими підрозділами. Оцінивши ситуацію і враховуючи фізичний стан повстанців, ге-

нерал Ю. Тютюнник приймає рішення не вступати в бій з ворогом, а звернути праворуч та рухатися просіками без доріг у напрямку села Леонівни. Насувалася ніч із 14 на 15 листопада – фатальна ніч Другого Зимового походу, одна із причин драми Базару. Волинська група знаходилася за день маршу від м. Києва, але постійний ворожий натиск, бої без сну та відпочинку, голод, сильні морози, бездоріжжя, надлюдська перевтома до кінця виснажували напівроздягнуте, майже беззбройне українське вояцтво і лише фатальна віра у боротьбу за волю допомагала їм переносити ці нелюдські умови.

У бою за село Леонівну зустрілися дві групи повстанців під керівництвом генерала Ю. Тютюнника та підполковника М. Палія-Сидорянського, але із-за складних погодних умов та ранкової пори (4-та година ранку) не спромоглися розпізнати одна одну і з боєм розходяться, а село Леонівна так і залишилося не зайнятим ніким.

Не маючи змоги з'ясувати оперативне становище групи, генерал Ю. Тютюнник вирішує продовжити рух далі на схід, без доріг, лісовими просіками, щоб знайти якусь переправу через річку Тетерів. Така переправа була знайдена між селами Колінцями та Блитчею, біля хутора Старий Млин. Переправа була дуже важкою і тривала приблизно п'ять годин. Після переправи та короткого перепочинку, генерал Ю. Тютюнник спрямовує колону на село Зарево, а далі на села Лукашівку – Інвалідну – Розважів.

16 листопада повстанці за наказом генерала Ю. Тютюнника виступають із Розважів у напрямку села Полідарівка, Заліщани, Голубієвичі, а о 24-тій годині далі на село Малі Міньки, куди й прибули о 3-тій годині.

17 листопада під цим населеним пунктом в районі містечка Базар (Житомирщина) Волинська група опинилася у оточенні. Нічний перехід у 41 версту сильно стомив повстанців, окрім цього більшість командирів підрозділів була хвора, занедужав і сам

генерал Ю. Тютюнник, їхав на санях із відмороженими ногами командир Київської дивізії генерал Янченко, був хворий командир 2-ї бригади Р. Сушко та інші.

Зупинка на відпочинок у селі Малі Миньки Овруцького повіту та неврахування думки полковника Отмарштайна і командирів обох бригад що не радили зупинятися у тому селі, а пропонували пройти ще 10 км та переправитися через річку Уж і там зникнути в болотистій місцевості, як показав подальший хід подій була серйозною помилкою генерала Ю. Тютюнника, яка призвела у подальшому до поразки Листопадового рейду.

Коли колона вишикувалася в дорогу – було пізно, ворог вже оточив село. Лише кінна сотня Хмари, яка мала забезпечувати й проривати дорогу, штаб загону і 15 підвід із важкопораненими встигли проскочити місток на річці Звіздаль. Відірвавшись від ворожої кінноти, вони переправились через Уж і вже вночі зникли у лісових болотах. До польського кордону група зі 109 осіб на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником дійшла польським бездоріжжям та перейшла його 19 листопада поблизу села Біловіж, що на північ від Олевська.

Бій на річці Звіздаль тривав півтори-дві години і був останнім боєм Волинської групи під час Листопадового походу. Це був відчайдушний бій великих духом українських повстанців, виснажених голодом, сильними морозами, глибокими снігами, безперестанними боями з ворогами, без сну, без відпочинку. В таких надлюдських для них умовах і терпіннях їх було перемажено тільки фізично.

В протоколі більшовицької Надзвичайної комісії, яка судила полонених, сказано, що в Малих Миньках «Зарублено в бою свыше 400 чел. и захвачено 537 чел.[4, 240]». Перше число перебільшене – за підрахунками українських дослідників полягло приблизно 150 повстанців, а 94 поранені особи більшовики добили. З числа 537 полонених – 359 розстріляно, 41 старшин і осіб цивіль-

Юрій Отмарштейн

ного управління та 42 колишніх червоноармійців перевезено на подальші допити до м. Києва, 95 померло від ран. Це останнє число співпадає з числом поранених та добитих більшовиками в селі Малі Миньки.

Ніч полонених тримали у місцевій церкві, а 18 листопада перевели до м. Базар і також розмістили у місцевій церкві. Судити їх мали у м. Києві, але з огляду на безпеку «Чрезвычайная пятёрка» приїхала до містечка Базар. Тут Г. Котовський звертався з агітацією до полонених, щоб вони вступали до Червоної армії, обіцявши взяти їх до своєї кінноти. Йому відповів рядовий козак С. Щербак: «Я – козак 6 Січової стрілецької дивізії Щербак ! Від себе і козаків, яких я знаю, кажу вам: ми знаємо, що нас чекає, і ми не боїмося смерті, але до вас служити не підемо. Бийте! Ми на смерть готові!» [4, 234].

22 листопада 1921 року було оголошено вирок: «Лиц, перечисленных в приложенном к сему списку, в числе 359 человек, как злостных и активных бандитов, расстрелять». Свої підписи під резолюцією «Расстрелять» на кожній «Анкете для перебежчиков или пленных закордонных государств» поставили: Ілля Гаркавий (національність невідома), молдованин Григорій Котовський, росіянин Андрій Іванов, євреї Лівшиц і Фріновський. Та самого розстрілу більшовицькій владі було мало. Тоді зігнали мешканців навколишніх сіл і хуторів та наказали їм викопати яму, а потім наочно продемонструвати, «як московська влада карає тих, хто бореться за Волю України» [4, 243].

В 11-й годині ранку з церкви вивели змучених і закривавлених, майже голих, українських вояків. Ще тут один з комісарів запропонував вступити на службу до Червоної армії. Через хвилину з гурту засуджених пролунали короткі промови: «Старшини і стрільці! Умираємо за волю народу! Нашої смерті не простять ворогам! Про нас не забуде народ! Свідомо вмираємо за волю України!» Вслід за цими словами пролунало: «Ще не вмерла Україна!». Голоси засуджених заглушили більшовицькі кулемети та гвинтівки.

За уточненими даними, впродовж 21–23 листопада в Базарі було розстріляно 360 українських повстанців. Декілька чоловік із-під розстрілу втекло. Селяни їх одягнули і сховали [4, 244].

Таким чином, остання спроба прибічників С. Петлюри підняти антибільшовицьке повстання в Україні – рейд генерал-хорунжого Ю. Тютюнника з Польщі в листопаді 1921 р. – закінчилася крахом.

Поразка Листопадового походу негативно вплинула на український рух загалом. Починає слабнути повстанська боротьба, а вкрай стомлені багаторічною важкою боротьбою з окупантами, повстанці складають зброю і віддають себе «на ласку» більшовицькій владі, яка не шкодувала обіцянок прощення всіх «гріхів».

Отже, Другий Зимовий похід не приніс позитивних результатів на які так розраховував екзильний уряд УНР та командування Дієвої Армії УНР – підняти всенародне повстання в Україні. За складних та несприятливих обставин і під тиском цілої низки причин він закінчився трагічно. Але попри всі прорахунки, необхідно відзначити мужність та звитягу його учасників, їх героїзм та жертвовність заради святої справи – визволення України.

Подвиг повстанців назавжди увійшов в історію боротьби українського народу за свободу, він і до сьогодні залишається взірцем виконання обов'язку перед народом та державою для військовослужбовців Збройних Сил України.

Але в оцінці тих недавніх часів, коли українську історію творили наші батьки, діди і прадіди нам всім необхідно, щонайперше для себе, уникати слів «помилки», «прорахунки», «неправильні рішення» і тому подібних, хоча, здавалося б, об'єктивних підстав для таких присудів можна знайти багато. Наші попередники щодня мусили давати відповіді на нові виклики, розв'язувати нові завдання без готових рецептів.

Чи варто нагадувати, яким сплетінням міфів, ідеологій і, меншою мірою, науки оповита особистість генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Метод історіографічного та джерелознавчого підходу до архівних та наукових здобутків видався, на думку автора, найбільш сприятливим, щоб знайти відповіді на складні питання, що постали при висвітленні такої особистості, як генерал-хорунжий Юрій Тютюнник. У науці, як і в житті, немає одномірності і однозначності. Задавнені хрестоманітні постулати іноді важко спростовувати чи розвінчувати не так через нестачу аргументів, як через звичайнісінький консерватизм, який однаковою мірою притаманний і науковцям. Зрештою, ми всі із минулого, і його «дамоклів меч» ще довго висітиме над багатьма.

Автор жодним чином не намагався відкинути чи заперечити уже існуючі праці.

Навпаки, саме історіографічні та джерелознавчі аргументи, які вдалося відшукати, опрацювати і подати на розсуд читачам, дає підстави більш об'єктивно, повно та аргументовано відповісти на питання: хто він – Ю. Тютюнник в історії України.

ДЖЕРЕЛА

1. Веденєєв Д.В. Український фронт у війнах спецслужб: Історичні нариси. – К. : «К.І.С.», 2008.
2. Голенков Д. А. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М. : Политиздат, 1975.
3. Коваль Р. М. Багряні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. – К. : Діюкор, 2006.
4. Коваль Р. М. За волю і честь: Воєнно-історичні нариси. – К. : Діюкор, 2005.
5. Кучер В., Срібняк І. Українська військова еміграція на теренах Балканських країн (1921 – 1923 рр.) // Десять років незалежності України: Минуле та сучасне державотворення : Науковий збірник // Під редакцією В. Смоля, О. Реєнта, Ю. Терещенка та інші. – К. : – 2003.
6. Литвин С. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки // Воєнна історія, – № 5–6. – К. : – 2002.
7. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К. : Видавництво імені Олени Теліги. – 2001.
8. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. – К. : 2000.
9. Ремболович І. Рейд 1921 року // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К.: 1995.
10. Рогозий Г. Базар // Самостійна думка. – Чернівці, 1934.
11. Рогозий Г. Листопадовий рейд // Другий Зимовий похід. Базар. – К. : 1995.
12. Сушко Р. Базар: могила 359 героїв // Історичний календар-альманах Червоної Калини. – Львів : – 1930.
13. Тютюнник Ю. Автобіографія. З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – Київ : Сфера, 1998.
14. Тютюнник Ю. З поляками проти України. – К. : 1991.
15. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – Львів, 1991.
16. ЦДАВО України. – Ф.2297, оп.1, спр.15, арк.13.
17. ЦДАВО України. – Ф.4, оп.1, спр.569, арк.10.
18. Шпілінський О. Базар (1921 1931 рр.). // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Ярослав ФАЙЗУЛІН,

*кандидат історичних наук, науковий співробітник
Інституту історії України НАН України*

Другий Зимовий похід частин Армії УНР у листопаді 1921 року був завершальною сторінкою в історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Його поразка негативно позначилася на перебігу повстанського руху в Україні та становищі української еміграції в Польщі й Румунії, яка більше не змогла об'єднатися для продовження боротьби за самостійну й незалежну Україну.

Другий Зимовий похід Армії УНР знайшов досить помітне відображення в історичних джерелах. Фактично, він представлений всіма наявними видами джерел, які ми традиційно поділяємо на декілька груп: опубліковані документи, архівні мате-

ріали, спогади сучасників і матеріали тогочасної преси. Однак і дотепер в українській історичній науці не здійснено спроби їх, бодай, загального огляду.

У цій статті ставиться завдання подати огляд найважливіших історичних джерел з історії Другого Зимового походу та їх коротку характеристику: місце зберігання або публікації, інформаційні можливості, важливість для висвітлення теми.

Поодинокі згадки про Другий Зимовий похід і підготовку загальноукраїнського повстання у 1921 році зустрічаємо в радянських документальних публікаціях з історії революції та громадянської війни, здебільшого, в контексті висвітлення боротьби влади

УСРР з «політичним бандитизмом», діяльності радянських органів держбезпеки або ж зовнішньої політики УСРР та РСФСР [1].

В незалежній Україні серед перших документальних видань, у яких йдеться про підготовку Другого Зимового походу був збірник «Розвідка і контррозвідка України 1917-1921 рр.» [2]. Представлені документи досить повно висвітлюють розвідувальну та контррозвідувальну діяльність ППШ: формування розвідувальних органів та мережі, механізми роботи розвідників, підготовку кваліфікованих кадрів, характеристику отриманої інформації тощо. Відзначимо, що слабка конспірація і контррозвідувальна робота були вагомими недоліками в роботі ППШ. Він не міг на рівних конкурувати з радянськими спецслужбами, що стало однією із вагомих причин поразки Другого Зимового походу і невдачі загальноукраїнського повстання.

Надзвичайно цінним для висвітлення теми джерелом є автобіографія Ю. Тютюнника, опублікована О. Божком [3]. Вона була написана генералом у 1923 році, після його виведення в результаті чекістської операції з Польщі на територію УСРР. Цікаво, що писав Ю. Тютюнник автобіографію не довільно, а відповідаючи на запитання, поставлені головою ДПУ УСРР В. Балицьким. Це, очевидно, мало свій вплив на його «щирість», а відтак – на об'єктивність документа. Тому до його аналізу історики мають підходити з високою долею критичизму. Утім, автобіографія Ю. Тютюнника детально розкриває особисті стосунки в вищому політичному і військовому керівництві УНР, створення і діяльність ППШ, участь польського Генштабу в роботі цього повстанського органу, формування повстанської мережі в Україні і підготовці загальноукраїнського повстання у 1921 році.

Справі підготування рейду частин Армії УНР з польських таборів для інтернованих в Україну з метою підняти загальне антибільшовицьке повстання, присвячені листи Головного отамана С. Петлюри до керівника

ППШ Ю. Тютюнника, опубліковані М. Ковальчуком [4]. Серед іншого, епістолярії проливають світло на деякі малознані аспекти підготовки походу: організаційні директиви С. Петлюри, призначення до повстанських груп цивільних уповноважених, стратегію Другого Зимового походу, особисті відносини між С. Петлюрою та Ю. Тютюнником тощо.

Перебіг Другого Зимового походу висвітлює доповідь начальника штабу Повстанської армії полковника Ю. Отмарштайна Головному отаманові С. Петлюрі, яку повторно опублікував М. Ковальчук [5]. Вперше зазначена доповідь Ю. Отмарштайна була опублікована 1930 року у «Літописі Червоної Калини» [6]. Поряд з поденним описом походу, Ю. Отмарштайн відзначив недоліки в його організації та значення для українського державотворення.

Важливу інформацію про політичне керівництво УНР і участь цивільного керівництва у Другому Зимовому поході, наявність української агентури в радянському середовищі, боездатність Повстанської армії і ставлення населення до учасників походу містять матеріали архівно-слідчої справи, заведеної на вісьмох осіб, що належали до керівного складу Повстанської армії. Їх частково опублікував відомий архівіст, історик, археограф А.Кентій [7].

Документи, присвячені підготовці загальноукраїнського повстання у 1921 р. опублікував в додатках до своєї статті В. Василенко [8]. Зокрема, описану 3 квітня 1929 року Ю.Тютюнником на вимогу слідчих, схему організації роботи ППШ, запис розмови «по прямому проводу» завідуючого Секретно-оперативним управлінням ВУЧК Ю. Євдокимова з головою Київської ГЧК Я. Лівшицем, інструкцію ППШ про тимчасову організацію влади, схему дислокації партизанських загонів в Україні станом на 1 жовтня 1921 року. Вони проливають світло на мету, завдання і заходи ППШ, налагодження розвідувальної мережі, історію Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету,

плани налагодження тимчасової влади в Україні, згідно з законодавством УНР, у разі вдалого завершення повстання.

Окремі матеріали, які відображають підтримку польською владою ППШ і Уряду УНР, погляди лідерів української еміграції, стосунки між С. Петлюрою, М. Омеляновичем-Павленком і Ю. Тютюнником, підготовку збройного виступу проти радянської України, опубліковані в збірнику «Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали» [9]. Зокрема, це доповідь таємного співробітника закордонного відділу ЦК КП(б)У та пояснювальна записка колишнього сотника УНР О. Нестеренка, завербованого ЧК.

Глибше збагнути геополітичне становище УНР на початку 1920 років, ставлення до українського державотворення лідерів західноєвропейських держав, плани української влади і військового командування, причини і масштаби повстанського руху в Україні допомагають статті й документи голови Директорії УНР Головного отамана С. Петлюри [10], який був одним із ініціаторів та організаторів походу.

Відсутність значних документальних публікацій, присвячених Другому Зимовому походу Армії УНР значною мірою зумовлена нестачею архівних матеріалів з цієї теми. Частину документів ППШ було спалено учасниками походу для того, щоб уникнути їхнього захоплення червоноармійцями. Однак під с. Малі Миньки 17 листопада 1921 року, більшовики все ж захопили низку документів ППШ. Їх, очевидно, використовували радянські органи держбезпеки з метою виявлення і переслідування активних учасників антибільшовицького руху, тиску на уряди Польщі та Румунії. Значна частина документів ППШ осіли в польських архівах, а відтак вони дуже рідко використовуються українськими істориками.

Архівні документи, пов'язані з Другим Зимовим походом розпорочені в архівосховищах як України: Центральному державному архіві вищих органів влади та управ-

ління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України, так і за її межами, наприклад, у Польщі. Вони не завжди належним чином описані, що перешкоджає їх всебічному вивченню.

У численних архівних фондах, які зберігаються сьогодні в ЦДАВО України міститься досить багато документів, присвячених Другому Зимовому походу Армії УНР. Так, у фонді Раднаркому УСРР (ф. 2) зберігаються інформаційні, розвідувальні, оперативні матеріали радянських органів влади, штабу військ України та Криму, ВУЧК, які висвітлюють суспільні настрої серед населення України, масштаби українського повстанського руху, протидію більшовицьких органів держбезпеки повстанському руху в Україні у 1921 році.

Значна кількість важливих для висвітлення історії Другого Зимового походу документів містяться у фонді Народного комісаріату закордонних справ УСРР (ф. 4). Особливо цінними для нас є агентурні матеріали більшовицьких розвідувальних підрозділів про повстанський рух в Україні у 1921–1922 роках, про підготовку і перебіг Другого Зимового походу. Діяльність ППШ, а також української еміграції в Польщі та Чехословаччині знайшла відображення в повідомленнях повноважних представників УСРР в цих країнах. Тут також міститься дипломатична переписка Народних комісаріатів закордонних справ УСРР та РСФРР, копії радянських нот-протесту до урядів Польщі та Румунії з приводу надання допомоги українським повстанським органам. Вони показують, що радянські органи держбезпеки були достатньо поінформовані про діяльність ППШ і підготовку всеукраїнського повстання і вживали заходів для його нейтралізації. Крім того, у цьому фонді осіли документи ППШ – накази, рапорти, інструкції, свідчення повстанців, захоплених радянськими органами держбезпеки. Значна

частина з них стосується організації повстанського руху штабом Південної повстанської групи А. Гулого-Гуленка.

Документи із фондів Військового міністерства УНР (ф. 1075) і Генерального штабу Армії УНР (ф. 1078) відображають становище української армії у польських таборах для інтернованих, настрої, що панували серед українських вояків (щодо продовження національно-визвольних змагань, заходів більшовицької влади в УСРР), ставлення польської влади до українців, формування повстанських відділів у таборах та ін. Крім того, тут містяться повідомлення про політичну та економічну ситуацію в Україні, схеми дислокації червоноармійських частин і матеріали про діяльність повстанських загонів в Україні.

Окремі документи, що стосуються Другого Зимового походу було знайдено у фонді Канцелярії Директорії УНР (ф. 1429). Це, зокрема повідомлення про повстанський рух в Україні, листування МЗС УНР з дипломатичною місією УНР в Румунії про заплановане всеукраїнське антибільшовицьке повстання, а також листи старшин Армії УНР про підготовку походу українських військових частин на територію України і диверсійних актів проти радянської влади.

Чимало документів з фонду Міністерства закордонних справ УНР (ф. 3696) відображають взаємодію Уряду УНР з урядами Польщі й Румунії, ставлення влади західноєвропейських країн до «українського питання», протистояння між українськими дипломатами та представниками УСРР і РСФРР на міжнародній арені, співпрацю ППШ із російськими емігрантськими організаціями, а також інформації про політичне та економічне становище в УРСР та невдале завершення Другого Зимового походу.

Перебіг повстанського руху в Україні, а також репресивні заходи, які вживала радянська влада у боротьбі з повстанцями (вилучення продовольства, заслання в концтабори, взяття заручників і їх розстріли) досить повно відображені в документах

фонду Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР (ф. 3204). Тут зібрані повідомлення, протоколи засідань, телеграми і листи Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР та відповідних губернських нарад (Київської, Волинської, Подільської, Одеської та ін.), а також агентурні повідомлення іноземного відділу ВЧК. Для висвітлення теми дослідження цікавими є списки повстанських загонів, що діяли в Україні та повстанських ватажків, що згодилися на більшовицьку амністію й припинили боротьбу.

Найбільша кількість документів, які є надзвичайно цінними джерелами для висвітлення історії Другого Зимового походу зберігаються у фонді Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР (ф. 2297). Нагадаємо, що ППШ було створено в Польщі з ініціативи С. Петлюри у січні-лютому 1921 року. Цей повстанський орган займався підготовкою загальноукраїнського антибільшовицького повстання. Виявлені документи відображають процес створення і структуру ППШ, його підтримку польським Генштабом, налагодження зв'язків з українськими повстанцями і формування повстанської мережі в Україні, підтримку ППШ повстанського руху в Україні і підготовку загальноукраїнської повстанської акції, організацію розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, підготовку Другого Зимового походу і його перебіг, творення проектів документів згідно з якими мало відбуватися управління Україною у випадку відновлення влади Уряду УНР.

Матеріали різнопланового характеру, які так чи інакше стосуються Другого Зимового походу містяться також у фондах Всеукраїнської центральної комісії незможних селян НКВС УСРР (ф. 257), ВУЧК (ф. 3361), Колекції документальних матеріалів про діяльність українських буржуазно-націоналістичних партій РУП-УСДРП (ф. 3805), Українського історичного кабінету при архіві Міністерства внутрішніх справ Чехословацької республіки (ф. 3866), Колекції до-

кументальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб (ф. 4465) та ін.

Чимало важливих джерел з історії Другого Зимового походу можна знайти серед матеріалів ЦДАГО України. Зокрема, у фонді Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ф.1, оп.20) зберігаються розвідувальні зведення, повідомлення, протоколи засідань ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЧК, Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР за 1921 рік, що стосувалися петлюрівської повстанської боротьби в Україні. До найцінніших джерел, що висвітлюють участь Бессарабської повстанської групи у Другому Зимовому поході належить протокол допиту її командувача А. Гулого-Гуленка [11]. У документі йдеться про формування штабу Південної групи і його підтримку румунським Генштабом, призначення і діяльність керівників районних повстанських організацій, суперечки між С. Петлюрою і Ю. Тютюнником тощо.

Важливими для вивчення історії Другого Зимового походу є матеріали архівно-слідчих справ, заведених радянськими органами держбезпеки на учасників Другого Зимового походу, що потрапили в полон або добровільно здалися радянській владі. Частина зазначених архівно-слідчих справ у 1990-х рр. з ГДА СБ України було передано до ЦДАГО України. Сьогодні вони зберігаються у фонді «Колекція позасудових справ реабілітованих» (ф. 263). В архівно-слідчих справах поряд із матеріалами слідства (протоколами допитів, пояснювальними записками заарештованих та ін.) у якості речових доказів зберігаються також офіційні документи як УНР, так і радянської сторони.

А. Кентій у ході підготовки опису документів фонду 263 виявив архівно-слідчі справи учасників походу [12], зокрема, сотника Армії УНР О. Нестеренка [13], підполковника Армії УНР П. Боровського [14], а також М. Борсая-Левака, С. Шутяка й Т. Фугела [15]. У них йдеться про підготовку

Другого Зимового походу і діяльність ППШ, бойові дії Волинської повстанської групи під командуванням Ю. Тютюнника та ін. Матеріали цих архівно-слідчих справ у черговий раз свідчать про слабку конспірацію і контррозвідувальну роботу ППШ. Радянські органи держбезпеки оперативно дізнавалися про всі плани повстанського органу і були готовими до нейтралізації будь-якої загрози.

Як вже відзначалося, у фондах ЦДАГО А. Кентій також виявив і опублікував окремі документи з архівно-слідчої справи на вісьмох осіб, що належали до керівного складу Повстанської армії – І. І. Ваценка, С. А. Донченка, С. К. Козюлича, Є. І. Копача, П. Р. Кравченка, О. Д. Красовського, С. І. Куриленка, Д. І. Ступи. Їх від містечка Базар переправили в Київське губернське ЧК для додаткових допитів про політичне керівництво УНР і унерівську агентуру в радянських органах, а звіди в Харків [16]. У матеріалах слідства зібрано маловідомі дані про підготовку і перебіг Другого Зимового походу. Тим більше, вони є важливими з огляду на те, що це свідчення представників керівництва і командування, які були достатньо поінформованими.

Значний джерелознавчий матеріал з історії українського повстанського руху в 1921 році та Другого Зимового походу знаходиться у фондах ГДА СБ України. Зокрема, кримінальна справа учасників Другого Зимового походу [17]. У ній зберігається список 360 вояків, розстріляних під м. Базар 21-23 листопада 1921 року, а також анкети засуджених до розстрілу козаків і старшин. Відповідаючи на запитання анкети, офіційна назва якої «Анкета для перебіжчиків чи полонених закордонних держав», полонені свідчили про час і місце свого народження, національність, соціальне походження, освіту, партійність, місце військової служби, військове звання і посаду, день розстрілу (21, 22 або 23 листопада) та відомості про реабілітацію.

Світло на окремі аспекти з підготовки Другого Зимового походу проливає крими-

нальна справа Ю. Тютюнника, заведена після другого його арешту в 1929 році [18]. Зауважимо, що з матеріалів слідства 1923 року опублікована лише автобіографія Тютюнника, інші документи не введені до наукового обігу. Цілком можливо, що вони вивезені до Росії або знищені. Серед слідчих матеріалів зустрічаються цікаві згадки про повстанську мережу ППШ, діяльність польської розвідки, відбір українських вояків у польських таборах для участі в антибільшовицькому поході. Та найважливішим документом для висвітлення теми зі справи є власноручно підготовлена Ю. Тютюнником 3 квітня 1929 року, на вимогу слідчих, схема організації й роботи ППШ [18, арк. 26–29].

Творення штабу Південної повстанської групи, формування підпільної повстанської мережі на Півдні України, збройна інвазія відділу Й. Пшонника та інших повстанських відділів на територію України відображені в слідчих матеріалах щодо командувача Південною повстанською групою А. Гулого-Гуленка [19] і керівника Одеського повстанського району, командира найбільшого збройного відділу, що взяв участь у поході Й. Пшонника [20], які чекістами об'єднані в одну кримінальну справу №66646 під назвою «Петлорівські отамани». До цієї кримінальної справи увійшли також слідчі матеріали на інших відомих отаманів Ф. Артеменка «Орлика» [21], І. Грисюка «Гайового» [22], які кидають додаткове світло на маловідомі аспекти теми.

Творення, діяльність, керівний склад, зв'язки із повстанськими організаціями та ППШ Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету відображає кримінальна справа, заведена на членів цього повстанського органу, яка складається із 17 томів [23].

Значний масив документів, присвячених національно-визвольним змаганням 1917–1921 років відклався в малознаному ГДА СЗР України. У його фондах виявлено понад 2000 оригінальних документів з особистого архіву Юрія Тютюнника, зокрема, його листи, спогади, накази по частинах

Армії УНР тощо. Всі вони потрапили до радянських органів держбезпеки після захоплення Ю. Тютюнника органами ДПУ 16 червня 1923 року. У липні 1923 року Ю. Тютюнник дав вказівку П. Бондаренкові поїхати до І. Семанюка (М. Черемшини) у Снятин і таємно вивезти до Румунії його архів. Звідти документи були перевезені до УСРР. Керівництво ДПУ використовувало їх для дискредитації Голови Директорії С. Петлюри та інших лідерів унерівського руху, розкладу української політичної еміграції й організації «поворотства» до УСРР, компрометації урядів Польщі, Франції, Румунії, які надавали підтримку державним органам УНР та українським діячам.

У значній частині документів, передусім у листуванні Ю. Тютюнника, містяться важливі згадки про Другий Зимовий похід Армії УНР. Більшість епістоляріїв Ю. Тютюнника опубліковані співробітниками Інституту історії України НАН України В. Верстюком, В. Скальським, Я. Файзуліним [24].

Частина матеріалів ППШ зберігаються в Бібліотеці Народовій у Варшаві. Там їх було систематизовано і внесено до так зв. Військового архіву. У 1990-х роках мікрофільми документів були передані до Центрального державного історичного архіву у м. Львові. Багато із зазначених документів надруковані у вже згадуваному збірнику документів «Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр.»

Архівні матеріали та опубліковані документи багато в чому доповнюють спогади сучасників, які є важливою складовою джерельної бази.

Так, у 1932 році редколегією збірників «За державність» було видано тематичний випуск збірника під назвою «Базар», присвяченого бойовому шляху вояків Армії УНР у Другому Зимовому поході. Так, 3-й збірник 1932 року опублікував шість праць, присвячених цій події: «Базар (1921–1931)» О. Шпілінського, «До рейду 1921 року» П. Ващенко, «15 діб на окупованій Москвою Україні» М. Чижевського, «Рейд 1921 р.»

І. Ремболовича, «За Україну, за її долю» В. Яновського і «Сторінка з Другого Зимового походу» С. Чорного. В Україні цей збірник був перевиданий Фондацією ім. О. Ольжича [25].

Деякі учасники походу власні мемуари видали окремими книжками, наприклад Г. Rogoznii [26].

Впродовж 1920-1960 років спогади учасників Другого Зимового походу публікувалися багатьма діаспорними виданнями: «Літературно-науковий Вісник», «Літопис Червоної Калини», «Історичний календар-альманах Червоної Калини», «Гуртуймося», «Вісті», «Вісті Братства кол. Вояків 1 УД УНА», «Вісті Комбатанта» та ін.

Одним із найважливіших джерел є спогади самого Ю. Тютюнника. За іронією долі колишній унерівський генерал змушений був готувати їх в УСРР під прискіпливим наглядом ДПУ. У 1924 році спогади Тютюнника побачили світ окремою брошурою «З поляками проти України» у Держвидаві УСРР [27]. Наголосимо, що саме місце видання свідчить про багато. Зокрема, про підтримку влади, «ідеологічну правильність», їх пропагандистське значення. Вступну статтю, яка задавала відповідний ідеологічний тон, підготував М. Любченко. У ній жорстко критикується С. Петлюра, «полонофільство» лідерів УНР, «петлюрівство», яке у брошурі – є синонімом анархії і безвладдя. Змістовно та стилістично «З поляками проти України» відрізняються від виданих в Західній Україні праць Ю. Тютюнника – «Зимовий похід 1919–20 рр.», публікацій у «Літературно-науковому віснику» [28], а також – від неопублікованих праць і спогадів Ю. Тютюнника. Тому великі сумніви викликає їхня автентичність.

Утім, спогади Тютюнника містять також цінні відомості про його роботу на чолі ППШ, участь польського Генштабу в діяльності ППШ, підготовку загальноукраїнського антибільшовицького повстання, заходи штабу Південної повстанської групи на чолі з А. Гулим-Гуленком, формування Повстанської армії тощо.

Інформаційні повідомлення про антибільшовицьку боротьбу в Україні та суспільні настрої в УСРР часто публікувалися на сторінках українських діаспорних періодичних видань – галицьких газетах «Діло», «Новий час», «Нова зоря», «Українські вісті» і «Українське слово», варшавських «Послідні новості», «Українська трибуна» і «Свобода», кишинівському «Нове слово». Повстанський рух в Україні був також відображений в більшовицьких газетах «Пролетарська правда», «Вісті ВУЦВК», «Правда» та ін., але подавався виключно як «політичний бандитизм».

Здійснений нами аналіз історичних джерел свідчить, що дослідження історії Другого Зимового походу мають під собою широку і різноманітну джерельну базу, репрезентовану опублікованими документами, архівними матеріалами, мемуарними джерелами і періодичною пресою. Однак, опрацьовуючи їх, історик стикається з низкою проблем – розпорошеністю архівних документів, відсутністю репрезентативних описів, некомплектністю газет, суб'єктивізмом спогадів і газетних публікацій. Все це вимагає від дослідників належної професійної підготовки, володіння методологією опрацювання різних видів джерел, вміння застосовувати комплексний підхід і критичний аналіз історичних джерел.

ДЖЕРЕЛА

1. Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений за 1921 г. – Х., 1921. – 290с.; Советское строительство в Левобережных районах Молдавии 1921-1924. Сборник документов и материалов. / Б. К. Визер, З. М. Иванова, И. И. Герехина. – Кишинев, 1977. – 377 с.; Документы внешней политики СССР. Под ред. А. А. Громько и др. – М., 1960. – Т. 4 – 19 марта – 31 декабря 1921 г. – 836 с.
2. Розвідка і контррозвідка України 1917-1921 рр. Збірник документів і матеріалів. / Д. В. Веденеев. О., Стадник (упоряд.), Сідак В. С. (ред.). – К., Ін-т СБУ України, 1995, – 167с.
3. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка // 3 архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1-2. – С. 24-56.
4. «На Вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу». Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень-жовтень 1921 р.). Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – Ч. 13. – С. 56-66.
5. Доповідь начальника Польового повстанчого штабу УНР полковника Ю.Отмарштейна Головному отаманові про рейд української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – Ч. 13. – С. 67-82.
6. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген.-хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 12-13. – Ч. 7-8. – С. 17-20.
7. Кентій А. В. До історії Листопадового рейду 1921 р. частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в Україну (документи ЦДАГО України про долю групи учасників рейду) // Архіви України. – 2008. – №3-4 (261). – С. 124-134.
8. Василенко В. Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – Ч. 1-2 (30/31). – С. 138-196.
9. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. / Упорядн. : Лозицький В. С. (голова), Бажан О. В., Власенко С. І., Кентій А. В. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.
10. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. 1. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 480 с.; Т. 2. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1979. – 627 с.; Т. 3. – К. : Фондація ім. О. Теліги, 1999. – 616 с. – Т. IV. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 704 с.; Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. Редкол.: Сергійчук В. І., Кентій А. В., Лозицький В. С.– К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 91 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1040. – 29 арк.
12. Кентій А. В. Листопадовий 1921 року рейд Ю. Тютюнника в Україну (сторінками архівно-слідчих справ ЦДАГО України) // Архіви України. – 2002. – №1-3. – С. 187-193.
13. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр. №51642 ФП.
14. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр. №51662 ФП.
15. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр. №53120 ФП.
16. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп.1. – Спр.71525-ФП.
17. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Спр. № 74629-ФП.
18. ГДА СБ України. – Спр. № 73862-ФП.
19. ГДА СБ України. – Ф.5. – Спр.66646. – Т. 12.
20. ГДА СБ України. – Ф.5. – Спр.66646. – Т. 16.
21. ГДА СБ України. – Ф.5. – Спр.66646. – Т. 8-11.
22. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр.66646. – Т. 2-7.
23. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр.74760-ФП.

24. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. – К. : «Дух і літера», 2011 – 616 с.

25. Другий Зимовий Похід: Листопадовий Рейд. Базар. 36. Статей. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 230 с.

26. Рогозний Г. Базар. – Чернівці, 1934. – 84 с.

27. Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків : Державне видавництво України, 1924. – 110 с.

28. Юртик Г. Звенигородський Кіш Вільного Козацтва // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1922. – Кн. 2. – С. 125–134; Юртик Г. Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 1. – С. 31–42; Юртик Г. Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 228–234; Кн. 4. – С. 306–315; Юртик Г. Стихія // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 3. – С. 223–238; Юртик Г. Творимо // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1923. – Кн. 6. – С. 147–163.

«ЧУДО НАД ВІСЛОЮ» ТА «ДИВО ПІД ЗАМОСТЯМ»

Микола ПАШКОВЕЦЬ

старший викладач Інституту післядипломної освіти Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

Пашковець Микола. «Чудо над Віслою» та «диво під Замостям»

У статті висвітлюються маловідомі сторінки спільної боротьби українців і поляків проти більшовицької Росії 1920 року, розгрому Червоної армії під Варшавою і значення оборони українцями фортеці Замостя для перемоги поляків на Віслі.

Ключові слова: *радянсько-польська війна, Варшавський договір, армія УНР, оборона Замостя, Симон Петлюра, Юзеф Пілсудський.*

Пашковець Николай. «Чудо над Вислой» и «диво у Замостья».

В статтє освещаеться малоизвестные страницы общей борьбы украинцев и поляков против большевистской России в 1920 году, разгром Красной армии под Варшавой и значение обороны украинцами крепости Замостья для победы поляков на Висле.

Ключевые слова: *советско-польская война, Варшавский договор, Армия УНР, оборона Замостья, Симон Петлюра, Юзеф Пилсудский.*

Pashkovets Mykola. «Miracle on the Vistula» and «Miracle in Zamosc»

The article highlights the little-known pages of joint Ukrainian and Polish struggle against Bolshevik Russia in 1920, defeating the Red Army near Warsaw and value Ukrainian defense fortress Zamosc for the victory of the Poles on the Vistula.

Keywords: *Soviet-Polish War, Warsaw Pact, the UPR army, defense Zamosc, Simon Petliura Jozef Pilsudski.*

У серпні 2011 року минає 91 рік, відколи в 1920 році від 13 до 20 серпня наступ червоної Москви на Європу не вдався внаслідок поразки радянського маршала Тухачевського і його армій під Варшавою. На підваршавських полях зазнав краху червоний похід на Берлін та Париж і остаточно було поховано мрії про світову революцію. Ці події збіглися із римо-католицьким святом Успенія Пресвятої Богородиці. Тому саме в цей день ще від часів II Речі Посполитої (з перервою в епоху ПНР) відзначається День польського війська.

Але не сама Польща в 1920 році зупинила й розбила большевицькі орди: разом із польським військом на величезному фронті від Східної Пруссії до румунського кордону билась також і армія Української Народної Республіки, чесно виконуючи умови Варшавського договору та продовжуючи в нових обставинах боротьбу за волю і державність України бодай над Дніпром.

По справжньому дієвий військовий союз на той час міг зродитися в результаті дружніх взаємин між Польщею і Україною, адже обом державам загрожувала перспектива їх

завоювання новоявленою Російською імперією, яка постала в образі більшовицької Росії.

Тому закономірною була співпраця, єдність і бойове побратимство українців і поляків в боротьбі за свободу, що проявилася під час спільного походу на Київ під проводом Голови Директорії і Головного отамана військ УНР Симона Петлюри і Начальника Польської держави Юзефа Пілсудського, здійсненого на основі військової конвенції, підписаної 24 квітня 1920 року, і яка передбачала спільну боротьбу українців і поляків проти більшовиків. З цього приводу Симон Петлюра у відозві до українського народу говорив: «Народе український! Спільною боротьбою заприятельних армій – української та польської – ми виправимо помилки минулого, а кров, пролита вкупі в боях проти давнього історичного ворога – Московщини, яка зруйнувала колись Польщу і занастила Україну, освятить нову добу заприятельних відносин українського та польського народів».

Пілсудський відповів: «Відбувається боротьба за нашу і вашу свободу проти спільного ворога. Я переконаний, що порозуміння між Українською і Польською республіками принесе славу і добробут обом народам». ... Від імені Польщі проголошую: «Хай живе вільна Україна!»

Розбивши більшовиків спільно з поляками, уряд УНР повернувся на рідну землю і постановою від 17 травня 1920 року анулював закони Радянської України і закони денікінського уряду та відновив чинність законів УНР. Цей факт спростовує поширене в радянській історіографії твердження щодо «польської окупації» України, та начебто перебування уряду УНР в «обозі політики Польщі».

Проте Пілсудський недооцінив мілітарної сили більшовиків і не надав достатньої уваги зміцненню як своєї армії, так і української. Червона армія 5 червня 1920 року, прорвавши фронт на ділянці Канів-Біла Церква, перейшла в контрнаступ, завдала поразки 3-й польській армії і примусила

Юзеф Пілсудський і Симон Петлюра

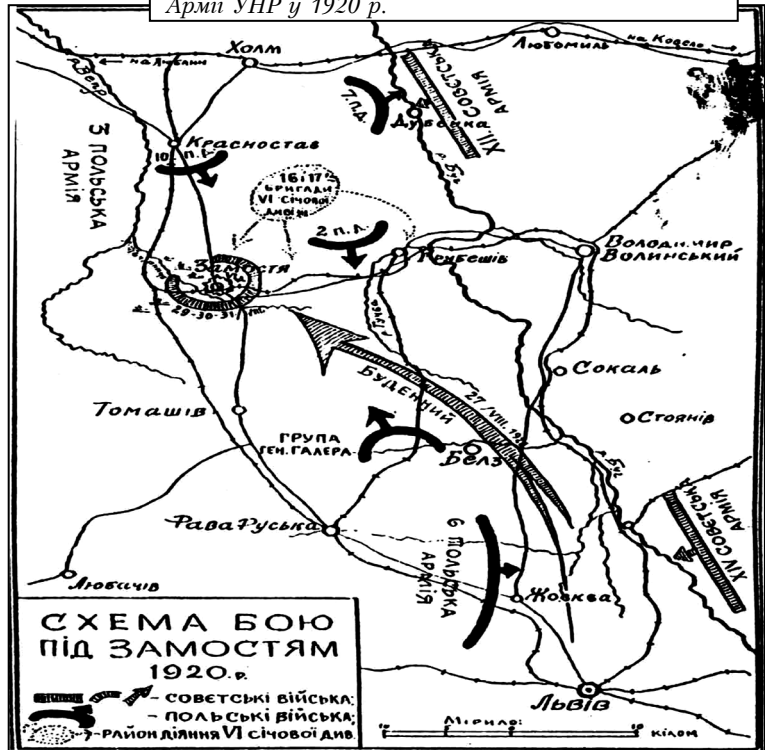
українсько-польські війська до відступу. 10 червня Київ знову опинився в руках більшовиків. В той час найкращі частини Червоної Армії (кавалерія Будьонного) діяла на пограниччі Галичини й Волині, після прориву фронту біля Рівного. Самовпевненість Будьонного була така, що він стверджував: «Дайте мені 5 мільйонів кавалерії, і я здобуду Нью-Йорк».

В цей же час, разом з 6-ю польською армією, армія УНР успішно боронила аж до кінця липня на лінії ріки Збруч. Успішним був бій 25 липня Окремої кінної дивізії в районі села Сидорова над Збручем, в якому українська кіннота розгромила кінну та піхотну бригади червоних. Лише відступ польських військ, що ставив її в небезпечне положення, змушував українську армію теж відступити на захід, на територію Галичини.

Армія УНР досить міцно утримувалася на позиціях понад Дністром, загрожуючи тилам більшовиків.

У липні 1920 року командувач Західного фронту Червоної Армії Михайло Тухачевський видав сумнозвісну директиву (за духом аналогічну директиві «1896» видану 12 (25) червня 1916 року командуванням Південно-Західного фронту російської армії), якою наказував наступати на Польщу. «Дорога до світової пожежі веде через труп Польщі», – твердив Тухачевський. Більшовики рвалися через Польщу до Німеччини та в Угорщину, де хотіли підняти комуністичні повстання. Згідно з планами більшовиків, щойно відроджена Польща мала стати однією з провінцій комуністичної

Оборона Замостя 6 Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 р.

імперії. Тому 16 серпня червона армія форсувала Західний Буг на фронті 6-ї польської армії, що змусило українську армію 18 серпня відійти за Дністер.

6-та стрілецька дивізія армії УНР під командуванням генерала Марка Даниловича Безручка (це була мала, але досвідчена, вишколена в тяжких боях і патріотично налаштована армія) та два неповні полки і два бронепотяги польської армії в середині серпня вели героїчну оборону Замостя, відбиваючи шалені атаки Першої кінної армії Будьонного чисельністю понад 16 тисяч чоловік. Будьонний, потерпівши перед тим поразку під Львовом, отримав завдання маневром через Замостя-Люблін прорватися до Варшави.

На відрізку фронту біля Замостя, оборонна акція українців була цілком успішною: вони відтягнули ворожі сили з інших частин фронту, а сам фронт не був прола-

маний на такому важливому відтинку, який планувався червоним командуванням як вступ Червоної Армії до Угорщини і Румунії. Саме через ці обставини з цього відтинку фронту більшовицькі сили не могли прийти на допомогу своїм військам під Варшаву.

Отже ця затримка більшовицьких військ під Замостям загородила шлях Будьонному на Варшаву і виявилася для червоної армії фатальною. Тут, під Замостям, в урочищі Комарів відбулася найбільша битва кавалерії 20-го століття. Зазнавши численних втрат і не здобувши міста, Будьонний відійшов на схід у напрямку Володимир-Волинського. Вказані події дозволили війську Пілсудського перегрупуватися і підготуватися до оборони Варшави. Саме тоді 6-та дивізія під командуванням генерала Безручка нанесла смертоносний фланговий удар військам Тухачевського. Дивізія Безручка першою прорвала фронт і український генерал фактично став рятівником польської

столиці. Це дало змогу військам Пілсудського відбити наступ Тухачевського фактично на порозі Варшави і врятувати польську державність. Війська Західного фронту більшовиків почали відступати вже 17 серпня. 18 серпня 1920 року, перейшовши у наступ українсько-польська армія відкинула більшовиків, які поспішно відступали на схід. 19 серпня польські війська зайняли Брест, а 23 серпня – Білосток. Зупинити цей наступ більшовики були уже не в змозі. Поляки охрестили цей успіх, як «Чудо над Віслою», хоч – коли вже мова йде про чудеса – то було це в одночасі і як «Диво під Замостям». Ця битва увійшла в список 18 найбільш видатних переломних битв в світовій історії.

Напередодні цих подій активно проводилася «більшовизація» Польщі на відвоєваних Червоною Армією землях На землях Тернопільщини і східної Львівщини (30% території східної Галичини) створюється маріонеткова Галицька соціалістична радянська республіка (проголошена 15 липня 1920 року на чолі з Галицьким ревкомом Затонським). Характерно при цьому те, що більшовики не приєднали зайняті червоною армією на західному березі Збруча українські землі до УССР (принцип «поділяй і владарюй» діяв і тут).

В кінці липня на території етнічної Польщі були створені вже польські червоні ревкоми, а в Білостоку – Тимчасовий польський ревком (уряд червоної Польщі), в якому першу скрипку грав Фелікс Дзержинський. Але створення радянської Польщі і радянської Галичини було зупинене.

Тепер, з висоти нашого часу ми можемо з гордістю сказати, що в 1920 році українські і польські війська врятували Європу від більшовицької зарази, не давши можливості Москві організувати військову інтервенцію на Захід з метою втілення в життя своїх несусвітніх планів світової революції. Правда слід зазначити, що і польська, і українська держави поки що небагато зробили для того, щоб гідно вшанувати українсь-

Могила генерал-хорунжого армії УНР Марка Даниловича Безручка на варшавському кладовищі «На Волі».

ких героїв польсько-більшовицької війни. Говорячи про внесок українців у польську перемогу над більшовиками у 1920 році, історик Олександр Колянчук сказав: «Це був величезний вклад, на жаль, він не був оцінений, як і до сьогодні не є оцінений, про цей вклад не відомо в Польщі, тим більше в Україні».

Історична довідка. Потерпівши поразку під Варшавою, більшовицькі лідери Москви не відмовились від ідеї світової революції, але для цього їм була потрібна світова війна. Ленін говорив, що як тільки ми будемо мати достатньо сил щоб знищити весь капіталізм, то ми негайно візьмемо його за горло. Тому, попри рішення Версальського договору, Москва допомогла відродитись німецькій військовій машині та прийти до влади Гітлеру.

Москві потрібний був німецький фашизм, який би розпочав війну в Європі проти своїх сусідів, а потім Радянський Союз втрутився б у війну на певному етапі, «звільняючи» Європу від коричневої чуми. Тому Сталін, через канали Комінтерну, об'явив головними ворогами соціал-демократів, назвавши їх «врагами пролетариата, более опасными, чем явные приверженцы грабительского капитализма» і дає вказівку німецьким комуністам створювати коаліцію з партією Гітлера!!!

Сталін зрозумів, що Гітлер є та людина яка йому потрібна і яка допоможе йому розв'язати нову світову війну, що дасть можливість розпочати світову революцію.

На повторних виборах партія Гітлера хоч і зайняла перше місце, але не набрала більшості. Результати голосування були такими: партія Гітлера отримала 11 млн. 705 тис.

голосів або – 47%; партія Соціальних демократів 7 млн. 231 тис. голосів або – 29%; Комуністична партія 5 млн. 971 тис. голосів або 24%.

Виходячи з цього факту Микола Вороненко підсумовує: «Як ми бачимо по результату голосування доля Німеччини (як тепер ми вже знаємо і всього світу) була в руках комуністів. По логіці речей, населення в Німеччині і ведучи світові політики вважали, що мусила бути створена коаліція між комуністами та Соціальними демократами, які разом набирали 53% та мали право формувати уряд. Як результат цього партія Гітлера і він сам, зникли б з політичної арени Німеччини і світу назавжди. Без Гітлера початок Другої світової війни був би неможливий, або відклався б до тих пір, коли Сталін розпочав би Другу світову війну самостійно. Але тоді хід світової історії пішов би в зовсім іншому напрямку і з іншими героями та антигероями.»

Ось таким побитом Гітлер при допомозі радянських та німецьких комуністів прийшов до влади! А згодом вони розв'язали Другу світову війну.

14 вересня 1920 року українські війська форсували Дністер в районі Городниці, а

18 вересня армія УНР перейшла Збруч. Пройшовши протягом трьох діб понад 110 кілометрів українська армія поставила всю 14-у більшовицьку армію у катастрофічне становище.

В цей час фронт проходив за 150 кілометрів від Києва. Самі польські військові визнавали, що тоді можна було переслідувати розбиті більшовицькі війська аж до Москви і переслідування це могло б кінчитися повним погромом противника. Але польське командування пішло на підписання 12 жовтня 1920 року угоди примирення між Польщею і Радянською Росією, умови якого затвердив наступного року Ризький мирний договір.

Проте національна честь вимагала від української армії продовження збройної боротьби проти більшовицьких орд, але вже без польської підтримки. Ще впродовж 12 днів армія УНР вела безперервні бої. Про героїзм українських вояків свідчать переможні кінні бої під Сидоровим та Снитківим, бій під Чорним Островом, 15 тисяч полонених червоноармійців, майже повне знищення 4-х піших бригад більшовиків, 25-ї Башкирської кінної бригади дивізії Котовського. Останній свій бій Армія УНР провела 21 листопада 1920 року, який увінчався героїчною звитягою кіннотників Мазепинського полку, що відбивав атаки, вдсятеро більшої за чисельністю кінноти Котовського. Мазепинський полк останнім перейшов Збруч. Тут же героїчно закінчив свій бойовий шлях бронепотяг «Кармелюк», вистрілявши в лави ворожої кінноти останні набої, зірвався з кручі, не давшись в руки ворогові.

Саме ці битви перекрили шлях більшовикам на Європу. «Петлюра був той, хто заступив советсько-московській імперії дорогу до влади над світом, здержавши початково-розгонову силу московського большевизму», – писав учасник національно-визвольної боротьби Ю. Артюшенко.

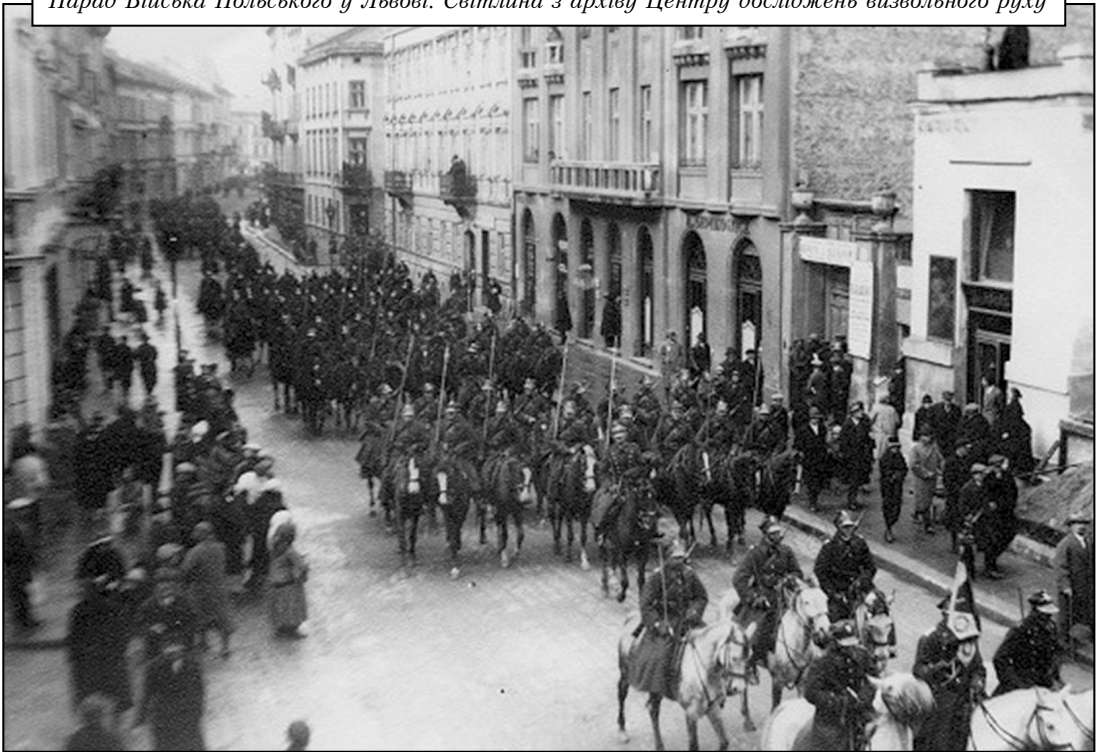
Немає сумніву в тому, що саме завдяки взаєминам Петлюри і Пілсудського територія Польщі (зокрема Західної України) стала

місцем порятунку численних емігрантів з України: членів уряду, вояків і старшин української армії та їх сімей. Однак дії польської сторони знову ж таки можна розцінювати як чергову зраду свого союзника – України.

В своїй історії Польща колись сама зазнала такої ж фатальної для неї підступної зради в дружбі. Після перемоги у битві під Віднем 11 вересня 1683 року об'єднаними польсько-австрійсько-німецькими військам, якими командував польський король Ян III Собеський, над військами Османської імперії, польсько-австрійська дружба тривала не довго. Австрійський фельдмаршал герцог Лотарингський Карл V, який напередодні Віденської битви разбив при Бизамберзі, в 5 кілометрах на північний схід від Відня, військо провідника повсталих угорців Імре Текелі, якого турки признали королем Верхньої Угорщини (нинішня східна Словаччина і північно-східна Угорщина), почав усіляко принижувати роль Яна Собеського і польського війська в перемозі над османами. Хоча ні сам Собеський, ні Річ Посполита від спасіння Австрії нічого суттєвого не виграли, але ця перемога поклала початок зародженню майбутньої Австрійської імперії (1804–1867), яка вплинула на падіння Речі Посполитої. Адже Габсбурги в 1772 і 1795 роках взяли активну участь в першому і третьому поділі Речі Посполитої, результатом чого ця держава зникла з політичної карти Європи.

Сама ж Польща в Ризі 18 березня 1921 року фактично продовжила кривдну традицію Андрусова 1667 року, коли єдине доти тіло України розділили навіпіль польсько-російським ножем. 18 березня 1921 року це було зроблено повторно і тими ж виконавцями. Рішення Пілсудського була продиктована передусім тогочасними державними інтересами своєї країни. Короткозорі це були інтереси для подальшої долі Польщі.

Згідно Ризького мирного договору східний кордон Речі Посполитої проліг уздовж Збруча, залишаючи полякам Галичину та

Парад Війська Польського у Львові. Світлина з архіву Центру досліджень визвольного руху

Західну Волинь. Більшовики були готові віддати більше. Однак поляки розуміли, що тоді українська меншість у польській державі стала б занадто чисельною і асимілювати її було б неможливо.

Свого часу, деякі автори приписували кредит за перемогу під Варшавою шефові французької військової місії, що тоді перебувала в Польщі, генералові Вейганові. Він від того відмовився, але сказав такі на той час пророчі слова: «Так, Польща – дозрілий овоч для четвертого і останнього розподілу» (до того часу було три розподіли Польщі у XVIII столітті).

Не пройшло й 19 років, як Вейганові слова здійснилися внаслідок пакту Ріббентропа–Молотова (23 серпня 1939 року). Польща стала об'єктом поділу між імперіалістичними хижаками з втратою державного суверенітету. А цього могло б не трапитися, якби Польща дотрималася союзниць-

ких угод з Україною. Та все ж взаємини Петлюри і Пілсудського та спільна боротьба українців та поляків 1920 року проти червоної чуми може стати тим історичним досвідом, який нарешті зближить два братніх народи і породить між ними взаємну довіру. Адже ця боротьба не була марною. Сам Симон Петлюра у промові на останній нараді проводу УНР на рідній землі 26 листопада 1919 року відзначав: «Так, наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісною, ми показали світові, що Україна є, що й народ живе і бореться за своє право, за свою свободу і державну незалежність».

Короткочасний союз з поляками, хоч і дав можливість продовжити збройну бо-

ротьбу регулярним фронтом у 1920 році, під тиском Росії і на вимогу Антанти був розірваний. Захистивши собою Європу від навали більшовиків, армія УНР не отримала жодної підтримки.

Досвід історії показав, що окупація Росією України принесла останній не тільки національне і соціальне поневолення, а й розвіяла всі ілюзії щодо допомоги з боку російської демократії. Жодні компроміси з окупаційною владою є неприпустимі і вбивчі для нації, які б позірні поступки вона не робила в національному питанні, які б соціальні блага вона не обіцяла народові.

Після радянсько-польської війни в 1921 року Ліга Націй, слідуючи пунктам прем'єр-міністра Великобританії Девіда Ллойд Джорджа, пішла на поступки голові Комітету політичної еміграції Костю Левицькому (колишньому очільникові уряду ЗУНР) та погодилася визначити міжнародно-правовий статус Галичини в 1922 році. Але не зважаючи на це політична автономія краю була ліквідована – Галицький крайовий сейм та Крайовий Виділ (місцевий бюджет) були скасовані.

З березня 1920 року в офіційному діловодстві було запроваджено термін «Малопольська Виходня» і заборонено вживання назви Західна Україна. Також замість етно-

німу «українець» ввели стародавнє визначення часів Речі Посполитої – «русін», «руські» та «русінські».

Для ізоляції та перевиховання «небезпечних українців» з ОУН в 1934 р. було створено концтабір для політичних в'язнів у містечку Береза-Картузька (тепер смт. Береза у Білорусі). Одним із найперших його в'язнів був Дмитро Грицай – майбутній генерал УПА і шеф Головного Військового Штабу УПА. Серед відомих в'язнів табору були Роман Шухевич, Іван Климів та багато інших. Концтабір планувався як тимчасовий (на один рік), проте вигідність його існування забезпечила діяльність концтабору до кінця Другої Речі Посполитої.

Для ізоляції найнебезпечніших існувала монастир-тюрма Святий Хрест (Свенти Кжиж, 1884–1939). Сюди на довічне ув'язнення відправили в 1936 році Степана Бандеру та Миколу Лебеда.

Отже Україна не мала постійних друзів, але в Україні, на жаль, є і досі постійні вороги. Тому бажаючих визискувати з нас і тепер хоч відбавляй. Правда поляки, на основі незаперечних історичних фактів, поступово переконуються в тому, що запорукою безпеки та процвітання наших держав є щира дружба між польським та українським народами. Тому і поляки і українці

бережуть пам'ять про тяжке братерство по зброї 1920 року. Сотні видатних полководців та державних діячів УНР поховані у православної частині міського цвинтаря «Воля» у Варшаві, в тому числі покоїться тут і творець «Дива під Замостям» генерал-хорунжий Марко Безручко, поруч із могилою свого друга генерала Всеволода Змієнка.

Мабуть тут доречно буде процитувати уривок з вірша Олени Теліги:

Поляки бережуть пам'ять про тяжке братерство по зброї 1920 року.

Над могилою вашою тиша і спокій,
Та по рідному краю – зловіщі вогні.
І піти по слідах ваших скошених кроків
Рвучко тягнуться сотні окрилених ніг.

Симон Петлюра писав, що «наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні лицарі збройної боротьби за українську державність з часів 1917–1920 років, буде найкращою пошаною до світлої пам'яті їх, до великого чину їхнього життя...».

Немає сумніву, що завдяки запеклій боротьбі УНР проти більшовиків змогли утвердити свою самостійність прибалтійські держави: Фінляндія, Естонія, Латвія і Литва. Завдяки тому, що більшовики були ослаблені війною з УНР та повстаннями в Україні, змогла закріпити свою державність і Польща.

Історія національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 років переконливо доводить, що єдиним гарантом

збереження власної державності та запорукою її існування є власні національні збройні сили. Цього повчального історичного уроку ми не повинні ніколи забувати і не покидати віри у велике майбуття нашої України.

Голова Директорії і Головний отаман військ Української Народної Республіки Симон Петлюра висловлював цю віру такими словами: «Ти переможеш. Великий Народе Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти переможеш для спокійного будування могутньої держави України, для щасливої праці поколінь майбутніх. Спадуть віковічні кайдани з стомлених рук твоїх, спадуть ганебні пута з величної постаті рідної матері – України. Минуть жажливі криваві роки боротьби, і невпинна праця синів твоїх загоїть рани кривавої руїни, дасть пишні скарби для всіх народів світу, дасть спокій і частя Великій, Вільній Самостійній Україні».

ДЖЕРЕЛА

1. Литвин С. Петлюра і Пілсудський: спільний похід на Київ 1920 року // Воєнна історія. – № 2(50), 2010. – С. 4–19.
2. Грицак П. Битва 1920 року – «чудо над Віслою. / сайт <http://blog.i.ua/community/629/688279/>
3. Мельник І. Чудо над Віслою завдяки українцям (80-річчя Варшавської битви та оборони Замостя) / сайт http://postup.brama.com/000815/136_9_1.html.
4. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. 1. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956.
5. Литвин С. Формування національної самосвідомості студентів у процесі вивчення історичної доби національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років. / сайт http://otherreferats.allbest.ru/history/00080488_0.html.
6. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державність. 1917–1966. – Торонто : На чужині, 1966.
7. Гір Дерев'яний. Польська окупація Західної України в 1918-1939 роках. Як це було / сайт <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/3/21714/>.

ОБЛОГА МІСТ І УКРІПЛЕНЬ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИМИ КОЧІВНИКАМИ

Володимир БЕРЕЖИНСЬКИЙ,
*кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник, заступник голови правління
Українського інституту військової історії*

Михайло ІВАНУЦ,
*викладач Київського фінансово-економічного коледжу
Національного університету державної податкової
служби України; аспірант кафедри історії і
археології Чернігівського Національного педагогічного
університету ім. Т.Г. Шевченка*

***Бережинський Володимир, Івануц Михайло.** Облога міст і укріплень ранньосередньовічними кочівниками.*

У статті висвітлено військові дії, тактику, способи та прийоми під час облоги міст і укріплень кочівниками раннього середньовіччя. Автори спростовують існуючі твердження про незастосування облоги кочівниками.

***Ключові слова:** військові дії кочівників, облога міст і фортець, оборонні споруди, облогова тактика.*

Бережинский Владимир, Ивануц Михаил. *Осада городов и крепостей раннесредневековыми кочевниками.*

В статье освещаются военные действия, тактика, способы и приемы о время осады городов и крепостей кочевниками раннего средневековья. Авторы опровергают существующие утверждения о неприменении осады кочевниками.

Ключевые слова: *военные действия кочевников, осада городов и крепостей, оборонные сооружения, осадная техника.*

Berezhyns'kyi Volodymyr, Ivanuts Mykhajlo. *The siege of towns and fortifications Early nomads.*

The article deals with military action, tactics, methods and techniques during the siege of towns and fortifications nomads early Middle Ages. The authors refute the allegations of non-use of existing siege nomads.

Key words: *military action nomads, the siege of to wns and castles, fortifications, siege tactics.*

Останнім часом у ряді видань з військової історії Східної Європи раннього середньовіччя почали все частіше зустрічатися гіпотези про те, що кочівники не уміли і не прагнули брати укріплення противника, не маючи для цього сил (вихідних штурмових підрозділів) і засобів (облогової техніки, металеві артилерії).

На жаль авторів цих гіпотез, при пильнішому розгляді облогової тактики кочівників і оснащення їх війська виявляється прямо протилежне. Зазвичай, при нальотах, а насамперед на початку крупних воєн з сильними державами, кочівники прагнули взяти міста, які майже завжди були оточені оборонними спорудами – фортечними стінами. Тривалими ж облогами міст вони практично не займалися, оскільки не вистачало часу і не було запасів продуктів, фуражу [1, с. 108]. Без застосування облогової техніки швидко взяти добре укріплені міста було важко.

Всяке кінне військо віддавало перевагу над облогами міст польовим битвам. Проте хоч і були неприємними кочівникам облогові військові дії, вони вели їх досить кваліфіковано. Зрозуміло, при першій-ліпшій можливос-

ті вони прагнули взяти місто швидко, не удаючись до довгих і громіздких облогових робіт. Для цього вони робили ставку на раптове захоплення нальотом або застосували якнайдавніший прийом кочівників: укривши в засідці основну частину війська, іншу частину приводили до стін і влаштували хибний штурм і хибний же відступ. Коли захисники відкривали ворота і робили вилазку, свіжі підрозділи швидко виходили із засідки і або відразу уривалися в місто, або накидалися на захисників, що вийшли, громили їх і входили в місто на їх плечах [2, с. 9].

Якщо ж місто мало міцні укріплення, великий і добре озброєний гарнізон, необхідні засоби життєзабезпечення і не збиралося здаватися, кочівники проводили «пра-

*Напад половців на Київ 1096 р.
Мініатюра з Радзивілівського літопису*

Половці захоплюють Торчеськ 1093 р.
Мініатюра з Радзивілівського літопису

вильну» облогу. Для цього місто відрізувалося від усіх шляхів сполучення. Третина війська займалася тільки питаннями ізоляції, як від гарнізону, так і від зовнішнього нападу. Частина військ займалася спустошенням околиць: споруди зносилися, продовольство і худоба рекувізувалися, а частково знищувалися, дерева вирубувалися і доставлялися для облогових робіт. Мирне чоловіче населення також приганяли для облогових дій. Ці полонені працювали носильниками, під вогнем захисників завальовали фортечні рови, під наглядом фахівців виготовляли деталі облогових споруд, підтягали облогову техніку до стін міст. А коли починався штурм, ці ж мирні полонені, що

Облога Переяслава половцями в 1185 р.
після поразки князя Ігоря. Мініатюра з
Радзивілівського літопису

підштовхувалися списками кочівників, першими лізли на стіни під стріли і каміні своїх же співвітчизників, викликаючи у них тим самим замішання. Улюбленим інженерним прийомом кочівників, направленим на руйнування як стаціонарних, так і польових укріплень противника були, якщо дозволяли умови, «гідротехнічні заходи»: будувалася дамба і тимчасове водоймище, у ньому накопичувалася

вода, після чого дамба руйнувалася, і бурхливі потоки спрямовувалися на табір або фортечні стіни ворога [3, с. 9].

Доля захисників міста, що наполегливо оборонялися, зазвичай була жаклива: їх поголовно знищували. Часто саме цей чинник утримував захисників від тривалої облоги і підштовхував до здачі на милість переможців.

На степовій смузі Євразії у кочівників не було традицій щодо виготовлення облогової техніки і методів її використання. Але в епоху середньовіччя при нальотах і війнах вони подібну техніку застосовували досить часто. Напевно, виготовляли її не самі, а брали у осілих сусідів, які представляли крупні держави, де уміли ці засоби застосовувати. Нерідко цим займалися крупні кочівники, що знаходилися в Північному Причорномор'ї. Відомості про це містяться тільки в письмових джерелах. Облогова техніка, яка майже повністю складалася тільки з дерева, не могла хоча б частково зберегтися до сьогодні.

Дуже часто різні облогові пристосування при узятті міст застосовували гуни. Безумовно, саме тому вони пристосувалися брати міста, чого раніше робити не уміли [4, с. 30]. Для того, щоб піднятися на самий верх фортечних стін, гуни часто використовували драбини, аркани, а зрідка й інші облогові пристосування [5, с. 159]. Для

пролому кам'яних стін вони успішно використовували різні металеві машини [6, с. 110].

Щоб увірватися в місто, стіни пробивалися легкими, обшитими шкірою таранами [7, с. 408]. Візантієм Приском Панійським (V ст.) детально було описано ті драбини і оборонні споруди, які «скіфи» (гуни) використовували при облозі візантійського міста Наїс,

куди завдяки цьому і увірвалися. Вони «... підвели до стіни машини, насамперед колоди, що лежали на колесах, унаслідок зручності їх для підвезення... Ці машини від вогненосних прикривалися тинами з лозин зі шкірами і шкурами для захисту від інших снарядів... Почали підвозитися і так звані барани... Це була колода, що вільно висіла на ланцюгах між схиленими один до другого брусами і що мали гострий наконечник покришки. Саме люди сильно натягували його канатами із заднього кінця в протилежну сторону від предмета, що повинен отримати удар, а потім відпускали, так що від сили удару знищувалася вся частина стіни, що піддалася йому... Ті, що облягали,

*Половці спляють Юр'єв.
Мініатюра з Радзивілівського літопису*

підвозили і драбини, так що місто було узяті після того, як в інших місцях стіна була розбита барабанами. Варвари пробралися в місто через розбиту ударом барана частину огорожі, а також і драбинами, які підвозилися до частини стіни, що ще не впала» [8, с. 246].

Так само з різними «облоговими спорудами» вправлялися авари, яких цьому учили візантіїці [9, с. 66; 10, с. 59]. Це облогові драбини [11, с. 95], різні за формами і розмірами дерев'яні башти [12, с. 66; 13, с. 160], тарани [14, с. 91]. Судячи за спогадами візантійського імператора X ст. Константина Багрянородного, авари одного разу захопили фортецю не за допомогою якоїсь облогової техніки, а хитростю – переодягнувшись в одяг противника [15, с. 291].

Інших відомостей про облогу міст ранньосередньовічними кочівниками Північного Причорномор'я немає. У письмових джерелах знову з'являються відомості про те, що такими справами в цьому регіоні займалися степняки, що облягали міста і пізніше, – в розвиненому середньовіччі. В кінці XII ст. у по-

*Облога Білгорода печенігами.
Мініатюра з Радзивілівського літопису*

ловців з'явилися великі металеві машини, яких раніше у них не було; при облозі міст половці користувалися і грецьким «живим» вогнем [16, с. 90], «смагу людемъ мычючи въ пламянь розе ...» [17, с. 20].

Ще пізніше відомі цілі династії монгольських інженерів облогової техніки. Всі облогові прийоми китайців та інших кочівників монголи знали і застосовували. Самі вони додали до них спорудження палісаду – високої огорожі, що щільно оточує обложене укріплення, щоб обложені не могли зробити несподіваної вилазки. Монголи широко і активно застосовували облогові машини як важеле-натяжні, так і такі, що мають в основі великі станкові луки. Більш того,

застосовували вони також запальні і бризантні суміші на кшалт пороху, а також власне вогнепальну зброю – гармати з ядрами і розривними гранатами. Проте з часом облогова техніка продовжувала застосовуватися і розвиватися лише в тих монголо-татарських державах, центри яких розташовувалися в могутній осіло-землеробській, міській зоні [18, с. 31].

Отже, віддаючи перевагу над облоговим боєм польовим битвам, кочівники, проте, уміли брати і досить добре укріплені міста противника. У багатьох із них була для цього (або будувалася, захоплювалася) облогова техніка і металеві артилерія, а пізніше і запальна зброя.

ДЖЕРЕЛА

1. Ларичев В.Е., Тюрюмина Л.В. Военное дело у киданей (по сведениям из «Ляо-Ши») // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. – Новосибирск, 1975.
2. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV веков: Воинское искусство, оружие, снаряжение / М.В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002.
3. Там само.
4. Прокопий Кессарийский. История войн римлян с печенегами, вандалами и готфами. – СПб., 1880. – Кн. 2.
5. Агафий. О царствовании Юстиниана. – М.; Л., 1953.
6. Кордан. О происхождении и деяниях четов. – М., 1960.
7. Прокопия Кессарийского. История войн римлян с печенегами, вандалами и готфами. – СПб., 1880. – Кн. 2.
8. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1948. – №4.
9. Феофилакт Симокатта. История. – М., 1957.
10. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора / И.С. Чичуров. – М.: Наука, 1980.
11. Менаандр Протектор. История // Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1991. – Т. 1.
12. Феофилакт Симокатта. История. – М., 1957.
13. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора / И.С. Чичуров. – М.: Наука, 1980.
14. Менаандр Протектор. История // Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1991. – Т. 1.
15. Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982.
16. Строков А.А. История военного искусства / А.А. Строков. – М., 1955. – Т. 1.
17. Слово о полку Ігоревім / Давньоруський текст; ритмічний переклад. – К.: Радянська школа, 1986.
18. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV веков: Воинское искусство, оружие, снаряжение / М.В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002.

ПОСТАТІ

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ МІНІСТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ МИХАЙЛО БІЛИНСЬКИЙ

Юрій КАЛІБЕРДА,
кандидат історичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін ДФ ВМУРоЛ «Україна»,
м. Дніпропетровськ

Калиберда Юрій. Військово-морський міністр УНР Михайло Білинський.
У статті розглядається життєвий шлях та військово-політична діяльність українського політичного, військового діяча, борця за незалежність України, Морського міністра уряду Української Народної Республіки, контр-адмірала Михайла Білинського.

Ключові слова: Визвольні змагання в Україні (1917–1921 рр.), Українська Народна Республіка.

Калиберда Юрій. Военно-морской министр УНР Михаил Белинский.
В статье рассматривается жизненный путь и военно-политическая деятельность украинского политического, военного деятеля, борца за независимость Украины, Морского министра правительства Украинской Народной Республики, контр-адмирала Михаила Белинского.

Ключевые слова: Освободительная война в Украине (1917–1921 рр.), Украинская Народная Республика.

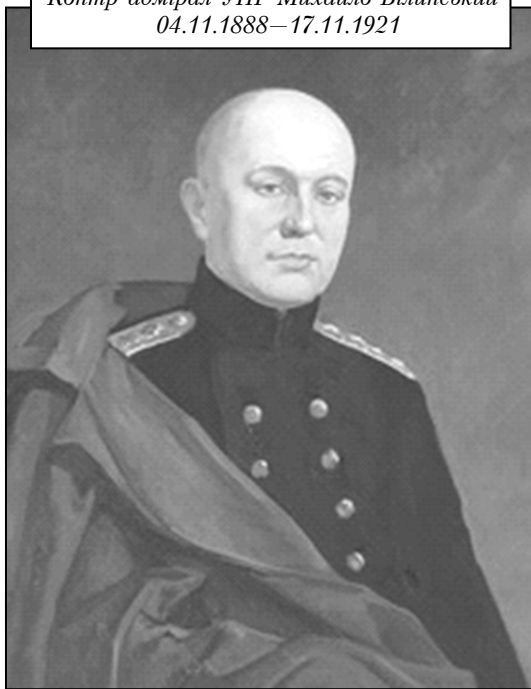
Kalybarda Juri. Minister of Marine Ukrainian People's Republic Mikhail Belinsky.
The article deals with life's path and military-political activity of Ukrainian political and military leader, a fighter for the independence of Ukraine, Minister of Marine UKRAINIAN government People's Republic of Rear-Admiral Mikhail Ivanovich Belinsky.

Keywords: The War in Ukraine (1917–1921 рр.), Ukrainian People's Republic.

Білінський Михайло (1882–1921), один із організаторів Морського Міністерства; 1919 р. – морський міністр УНР і начальник морського генерального штабу, 1920–21 рр. – міністр внутр. справ УНР; загинув у бою під час другого Зимового походу», – таку коротку і лаконічну інформацію ми можемо прочитати про одного з видатних фундаторів військово-морського флоту України доби Визвольних змагань (1917–1921 рр.) на сторінках першого тому Енциклопедії Українознавства, ім'я якого до недавнього часу було невідомим для більшості наших співвітчизників на пострадянському просторі [4, т. 1, 130].

За свідченнями багатьох учасників тих подій Михайло Іванович Білінський був рідкісною людиною, що в своїй особі вдало поєднував палкий патріотизм і глибокі політичні переконання з висококласною військовою майстерністю і професіоналізмом, самовідданість і звитягу з героїзмом і готовністю на самопожертву в ім'я своєї Батьківщини та справи, якій він до останнього подиху віддано служив.

*Контр-адмірал УНР Михайло Білінський
04.11.1888–17.11.1921*

За своїми поглядами це був великий оптиміст, новатор-ентузіаст та державник-таласократ, який не тільки щиро вірив у майбутнє України як могутньої морської держави, але і встиг чимало зробити корисного для цього в надзвичайно короткий, відпущений їй історією термін.

Майбутній міністр народився 17(4) листопада 1882 року в родині заможного землевласника (дідича) у селі Драбове-Бяртинське на Золотонощині Полтавської губернії [6, 41; 9, 169; 15, 17].

Про дитячі та юнацькі роки майже нічого невідомо. Батьки намагалися дати Михайлові добру освіту. Тому після закінчення Полтавської класичної гімназії він навчається у Лазаревському інституті східних мов. Проте хлопець мріяв про морську службу, яку він у 1904 року розпочинає юнкером Балтійського флоту Морського корпусу в Санкт-Петербурзі.

На той час це був один з престижних військово-морських навчальних закладів в Росії. В ньому навчались переважно діти дворян, які після однорічного загального та трьохрічного училищного курсу ставали морськими офіцерами [2, 140].

В 1909 році М. Білінський успішно закінчує Морський корпус гардемарином і після практичного плавання отримує перше офіцерське звання – «мічман». Але на цьому його коротка військова служба на той час закінчується – він подає у відставку і розпочинає свою «службу чиновником в міністерстві фінансів, спершу в Самарі, а потім у Петербурзі» [9, 169].

Так, адмірал В. Савченко-Більський (1867–1957) у своїх спогадах згадував, що молодий високоосвічений морський офіцер «серед службовців міністерства... був улюбленим та поважним товаришем» [9, 169].

Життєвий шлях Михайла Івановича змінюється з початком Першої світової війни 1914–1918 років. Як військовозобов'язаний (офіцер запасу), він був призваний для проходження військово-морської служби до Балтійського флоту на міноносець «Буй-

ний» (на якому розпочиналася його військова кар'єра).

6 грудня 1916 року за зразкову службу одночасно з підвищенням у військовому званні тепер вже лейтенант флоту М. Білинський одночасно отримав і посаду помічника командира 2-го Балтійського флотського екіпажу [6, 41; 9, 169].

Після Лютневої революції 1917 року на Балтійському флоті розгорнувся український військовий рух. Зусиллями моряків-українців постає «Український військово-морський революційний Штаб Балтійської Фльоти». В його організації та роботі активну участь брали майбутні українські адмірали М. Білинський та С. Шрамченко (1893–1958) [5, 433].

Серед учасників цього штабу «виникла ідея українізувати команди крейсера «Світлана», ескадрових міноносців «Україна», «Гайдамак» та ін. і, піднявши синьо-жовтий прапор, перепроводити їх в Чорне море» [16, 149]. Проте цим планам на заваді став Жовтневий (1917 р.) більшовицький переворот.

20 грудня 1917 року Михайло Іванович з великими труднощами повертається до Києва. Разом з адміралом В. Савченко-Більським він стає активним організатором «Українського генерального секретарства морських справ», яке постало 22 грудня 1917 року на чолі з Д. Антоновичем (1877–1945). 26 грудня 1917 року був призначений директором контрольного департаменту Секретаріату морських справ Центральної Ради [15, 43–44].

Проте загальне погіршення ситуації в Україні у зв'язку з початком Першої українсько-більшовицької війни 1917–1918 років не дало можливості у повному обсязі розкритись організаторським здібностям майбутнього міністра.

Після звільнення Києва від більшовиків у березні 1918 року Михайло Білинський, як висококласний військовий фахівець, був відряджений до Берліну в справі підписання Берестейського мирного договору між

Українською Народною Республікою (УНР) та Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина) [9, 169].

За часи правління гетьмана П. Скоропадського Михайло Іванович обіймав посаду помічника начальника Головної господарчої управи Морського міністра Української Держави [11, 43–44]. У травні-жовтні 1918 року входив до складу української делегації на чолі з С. Шелухіним, яка вела переговори про умови підписання мирного договору з Радянською Росією [3, 59].

Як людина патріотичного напрямку та державного масштабу, Михайло Білинський категорично не погоджується з проросійським курсом гетьмана Павла Скоропадського. 16 липня 1918 року він вступає до складу Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) і бере участь у підготовці антигетьманського повстання.

На з'їзді УПСС, який відбувся у березні 1918 року, він був обраний до її центрального комітету, представляв праве крило самостійників. На партійних засіданнях і зборах неодноразово піднімав питання про перейменування Української партії соціалістів-самостійників на Українську Народну Партію (УНП) [9, 170].

З 26 грудня 1918 до 9 квітня 1919 року Михайло Іванович Білинський морський міністр Української Народної Республіки в урядах, які очолювали В. Чеховський та С. Остапенко [3, 59].

Це був період найвищого творчого підйому та працездатності Михайла Білинського. Першим кроком нового міністра стало успішне вирішення відомчого конфлікту, що виник між новопризначеним до Морського міністерства революційним урядом Директорії політичним комісаром Акимовим та заступником морського міністра контр-адміралом М. Остроградським. Старший лейтенант флоту М. Білинський, не вагаючись негайно усунув від влади малокомпетентного комісара [6, 155].

За короткий термін свого перебування в посаді Михайло Івановичу вдалося згур-

тувати навколо себе висококваліфікований колектив патріотів-одномудців, які, незважаючи на складні умови і обставини того часу встигли закласти міцну основу розбудови військового флоту України.

Перелік того, що було зроблено Морським міністерством УНР на чолі з М. Білинським і сьогодні вражає військових фахівців своєю грандіозністю і масштабністю запланованого, неординарністю та сміливістю його виконавців по втіленню наміченого у життя.

Не відкидаючи всього напрацьованого щодо будівництва українського флоту за часів Гетьманату, протягом кількох тижнів був прийнятий закон про штати Морського міністерства, закон про Гардемаринську школу, яка повинна була відкритися з 1 жовтня 1919 року [5, 585–586; 6, 155].

Основою законодавчої бази по розбудові українського військового флоту стало прийняття 25 січня 1919 року «Закону про флот», до складу якого входили також морська авіація та морська піхота [8, 125].

Згідно цього закону український військовий флот повинен був складатися з бойових та допоміжних кораблів усіх типів. Його основу мали скласти кораблі колишнього російського Чорноморського флоту, а також лінійний корабель, 4 крейсери, 12 есмінців та 8 підводних човнів, які будувались на корабельних верфях Миколаївського порту [6, 156]. Планувалось поповнення флоту і за рахунок переходу під український прапор частини кораблів Балтійського флоту, більшість екіпажів яких складали українці.

Показово, що цей закон також передбачав створення необхідної системи берегової безпеки і зв'язку, відділу гідроавіації, системи морської берегової охорони, належної кількості допоміжних частин флоту тощо.

Особовий склад Військово-Морських сил України чисельно повинен був складатися з 800 старшин і 12500 матросів, з яких у 1919 році потрібно було укомплектувати 400 старшин і 4500 матросів, а решту – у 1920 році. На розвиток флоту уряд Директорії УНР з 1 січня 1919 року виділив на

рахунок Морського міністерства кошти у розмірі 100 млн. грн. [6, 156].

Енергії морського міністра не спинили навіть окупація військами Антанти узбережжя Чорного та Азовського морів та захоплення більшовиками Києва. М. Білинський виступив з ініціативою створення Приморського фронту, до якого б входили берегова смуга Чорного моря з фортецею Очаків, портами Миколаїв та Херсон та 75-верстовою зоною оборони навколо них [16, 156].

Для реалізації цього задуму Морське міністерство приступило до формування полків морської піхоти. Кращим людським матеріалом для морської піхоти на думку українського морського керівництва повинні були стати карпатські гуцули, які були обізнані на сплавланні лісу гірськими річками [14]. За погодженням з керівництвом Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗОУНР), уряд Директорії виділив кредити для повернення галичан, які проходили службу у військово-морських силах Австро-Угорщини.

Навесні 1919 року зусиллями Морського міністерства завершилось комплектування 1-го Гуцульського полку морської піхоти на Львівщині.

В червні того ж року його особовий склад прийняв бойове хрещення у боях з більшовиками під Волочиськом. Трохи пізніше в Кам'янець-Подільському був сформований 2-й і було розпочато формування 3-го Гуцульських полків морської піхоти, які невдовзі всі разом склали Першу дивізію морської піхоти [8, 3-4].

Проте на заваді подальшому успішному виконанні обов'язків морського міністра стає зміна внутрішньополітичного курсу Директорії Української Народної Республіки. У зв'язку з приходом 9 квітня 1919 року нового уряду на чолі з Б. Матросом, який складався виключно з представників українських соціалістичних партій лівого напрямку, Михайло Білинський на знак протесту подає у відставку. І з 24 квітня того ж року приступає до виконання обов'язків командира Першої дивізії морської піхоти.

Протягом 1919 року, як командир дивізії, разом зі своїми товаришами і підлеглими воює на фронті з більшовиками, займається формуванням нових військових частин. Саме з цього часу його особиста доля нерозривно пов'язана з долею Армії Української Народної Республіки, оперативному командуванню якої підпорядковувалась його дивізія морської піхоти. Але душа справжнього моряка весь час сумує за флотською справою.

В 1920–1921 роках Михайло Іванович Білінський виконує обов'язки міністра внутрішніх справ в урядах В. Прокоповича та А. Ливицького. Разом з іншими її міністрами з березня 1920 року стає членом Вищої Військової Ради (ВВР) Армії УНР [17, арк. 73]. Після підписання 21 квітня 1920 року Варшавського договору між УНР та Польщею, бере участь у спільному наступі українсько-польських військ на Київ.

Про настрої Михайла Івановича того часу красномовно говорять строки з його листа до адмірала В. Савченко-Більського, написані ним у квітні-травні 1920 року: «Не гнівайтесь на мене, дорогий Володимире Олександровичу, що я відходжу від праці в морських справах, – з сумом та надією звертається М. Білінський до свого бойового товариша й однодумця. – Гадаю, що це часово, гадаю, що коли ми будемо наближатися до Одеси й почуємо радісний рев нашого Синього Моря; наколи буде відокремлене Морське міністерство і я одержу в ньому відповідну посаду, – то невідкладно повернусь до попередньої праці» [9, 170].

В результаті останніх жорстоких і нерівних боїв з Червоною армією на Поділлі 21 листопада 1920 року Армія УНР переходить Збруч і опиняється на території Польщі. Тисячі українських військовиків потрапляють в табори для інтернованих. Серед них і старший лейтенант флоту Михайло Білінський.

Обеззброєні, але нескорені українські вояки горять бажанням повернутись в Україну і разом з партизанами-повстанцями про-

довжити збройну боротьбу за українську державність.

Таємно від польської влади з інтернованих у табори українських старшин та вояків формується Повстанська Армія на чолі з генералом Ю. Тютюнником (1891–1929), яка починає підготовку до Другого Зимового походу на територію радянської України. 2 листопада відбуваються останні призначення і Михайло Білінський отримує посаду начальника постачання армії [10, 99].

Крім того під час самої бойової операції за браком досвідчених старшин він за-

*Білінський Михайло, фото 1919 року
(За Державність. – Каліш. – 1932. – Ч. 3)*

сумісництвом обіймав і посаду начальника цивільного управління штабу Київської дивізії Волинської групи [1, 78]. Разом з простими вояками М. Білинський мужньо виносив всі військові труднощі, що випали на долю учасників Другого Зимового походу.

Проте з перших днів походу Волинська група на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником після успішного захоплення Коростеня вимушена була постійно відриватись від червоної кінноти і вступати в чисельні збройні сутички з ворогом. Під час однієї з таких сутичок, яка відбулась 12 листопада 1921 року, в момент переправи через річку Тетерев біля села Городське, «були поранені підполковник Лушпенко і старший лейтенант Михайло Білинський [7, 18а]. Але Михайло Іванович не покинув свого посту і залишився у строю, своїм прикладом підбадьорюючи підлеглих.

Під натиском переважаючих сил противника українські частини змушені були відступати до українсько-польського кордону. В районі м. Базар (тепер Житомирська обл.) Волинська група потрапила в пастку

і була оточена більшовицькою кавалерією Г. Котовського.

Не бажаючи потрапити живим до рук більшовиків, декілька українських старшин після відчайдушного спротиву наклали на себе руки. Серед них був і колишній морський міністр Української Народної Республіки Михайло Білинський, якому в той день виповнилось 39 років.

Як стверджують у своїх мемуарах учасники тих трагічних подій, Михайло Білинський під час цього трагічного бою з групою вояків прикривав обоз з пораненими, який переправлявся через річку Звіздаль. Не маючи можливості стримати наступ багаточисельного ворога, важко поранений Михайло Іванович пішов на відчайдушний крок: «застрелив зі свого браунінга двох москалів, а останню кулю пустив собі в лоб» [12, 152].

Останки героя наступного дня таємно були поховані місцевими селянами за цвинтарем с. Міньки, де вони перебувають і наданий час. Посмертно Михайлові Білинському було присвоєно військове звання контр-адмірал.

ДЖЕРЕЛА

1. Верига В. Листопадовий рейд. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.
2. Волков С. В. Русский офицерский корпус. – М. : Воениздат, 1993. – 368 с.
3. Довідник з історії України. Т. 1. (А–Й). / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – Київ : Генеза, 1993. – 239 с.
4. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Париж–Нью-Йорк : Наукове т-во ім. Шевченка, 1955–1984. – 4015 с.
5. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. – 4-е вид. змін. і доп. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
6. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків : «Видавництво Сага», 2007. – 244 с.
7. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген.-хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7-8. – С. 17–20.
8. Петренко І. Дещо з історії «1-го Гуцульського полку морської піхоти» // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – Ч. 2. – С. 3–5.
9. Савченко-Більський В. Старший лейтенант флоту Михайло Білинський // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – Київ : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 169–172.

10. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) – Київ–Філадельфія : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.
11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.
12. Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні // За Державність. – 1932. – № 3. С. 140–155.
13. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці // За Державність. – 1935. – С. 124–136.
14. Шрамченко С. Українська морська піхота в рр. 1917–1921 // Літопис Червоної Калини, 1934. – Ч. II. – С. 13–16.
15. Шрамченко С. Український Морський Міністр Старший Лейтенант флоту М. І. Білінський // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1932. – Ч. 9. – С. 17–20.
16. Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – 359 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), м. Київ. – Ф. 1075 (Військове міністерство УНР), оп. 2, спр. 535.

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ

ХІД БОЙОВИХ ДІЙ В НАГІРНО-КАРАБАХСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ

Алі МАМЕДОВ,

полковник, здобувач кафедри воєнної історії гуманітарного інституту, начальник курсу інституту інформаційних технологій Національного університету оборони України, м. Київ

Алі Мамедов. Хід бойових дій в Нагірно-Карабахському збройному конфлікті.

У статті розглядається початок збройної боротьби, наступ вірменських збройних формувань у місто Шуша та початок спеціальної операції «Кільце» особовим складом військ Міністерства внутрішніх справ Азербайджану за підтримкою радянських військ, а також розгортання масованого наступу азербайджанських збройних формувань на Нагірно-Карабахському напрямку, захоплення вірменськими збройними формуваннями міста Ходжали та наступ вірменських збройних формувань на Келбаджарському напрямку.

Али Мамедов. Ход боевых действий в Нагорно-Карабахском вооруженном конфликте. В статье рассматривается начало вооруженной борьбы, наступление армянских вооруженных формирований на город Шуша и начало специальной операции «Кольцо» личным составом войск Министерства внутренних дел Азербайджана при поддержке советских войск, а также развертывание массивного наступления азербайджанских вооруженных формирований на Нагорно-Карабахском направлении и захват армянскими вооруженными формированиями города Ходжали и наступление армянских вооруженных формирований на Келбаджарском направлении.

Ali Mammadov. Progress fighting in Nagorno-Karabakh armed conflict

The article deals with the beginning of armed struggle, the offensive of the Armyan's armed forces in town Shusha and the beginning of special operation «Ring» by personnel of the Azerbaidgan Ministry of Internal Affairs which were supported by Soviet armed forces. The deployment of mass offensive of the Azerbaigan armed forces on the Nagornuy Karabakh direction, capture town Chotgaly by the Armyan's armed forces and offensive Armyan's armed forces on the Kelbadgarsk direction.

У січні 2011 році виповнилося двадцять років з початку вірмено-азербайджанського збройного конфлікту, або як його ще називають – Карабаської війни. Війни призупиненої, але все ще незавершеної, тому що мирний договір не підписаний, і територіальні суперечки не вирішені.

Як і всі подібні конфлікти, де один з одного стріляли ті, хто ще вчора сиділи за однією партою чи працювали разом, Карабаська війна відрізнялася особливою жорстокістю обох сторін. І дуже важко зараз з'ясувати, хто ж був прав і хто винен у цій братовбивчій війні.

Назва Нагірного Карабаху, цього невеличкого регіону, була ще навіть до недавніх пір мало відомого поза радянським Закавказзям, а вже сьогодні цей регіон сконцентрував у собі запеклі етнічні та територіальні суперечки, що поряд з іншими причинами призвели до дезінтеграції Радянського Союзу, а потім підсилювалися після його розпаду.

Битва за Нагірний Карабах є найтривалішою й однією із самих кривавих конфліктів у державах-спадкоємцях Радянського Союзу. Відповідно до останніх оцінок, число смертельних випадків у ньому досягло 15000 чоловік, а загальне число біженців, вигнаних зі своїх будинків, перевищило мільйон. З погляду міжнародного права цей конфлікт являє приклад протиріч між двома фундаментальними принципами: з одного боку, права народу на самовизначення, а з іншого боку, принципу територіальної цілісності, відповідно до якого можлива тільки мирна зміна кордонів за згодою конфліктуючих сторін [11].

Нагірно-Карабахському конфлікту присвячено чимало досліджень вірменських, азербайджанських, російських істориків. Цікавить дана проблематика і науковців західних країн, праці яких можна знайти в Інтернеті. Серед праць, які проаналізовані в Інтернеті, можна виділити працю С. Корнелла «Конфлікт у Нагірному Карабаху: динаміка і перспективи вирішення». Праця Арама Айвазяна (англ. мовою – «Possible Solutions to the Nagorno-Karabagh Problem: a Strategic Perspective») розкриває можливі перспективи вирішення конфлікту Нагірного Карабаху. Ці дві праці здебільшого звертають свою увагу на перспективах вирішення вірмено-азербайджанського конфлікту.

Була також розглянута праця вірменського науковця Сурена Золяна «Нагорний Карабах: проблема і конфлікт», яка була здійснена в рамках гранта Центральноєвропейського Університету у 1993–1995 роках та охоплює часові рамки до 1994 року. Але, звичайно, не втратила актуальності праця автора і понині.

При написанні статті використані різні джерела та література. Головним джерелом виступали періодичні видання. Так, наприклад, інформація з наступних газет, журналів: «Бакинський робочий», «Азербайджан», «Дзеркало», «Эхо», «Комсомольська правда», «Незалежна газета». Важливими джерелами у написанні цієї статті виступали електронні сайти, серед них, зокрема: «Азербайджанський сайт», який висвітлює усі новини, які стосуються проблеми Нагірного Карабаху, а також тут зібрано багато аналітичних публікацій, документів. Наступний сайт, інформація з якого теж використову-

валася – це «Молодіжний сайт Арцаху», сайт який носить більш історичний характер, тут зібрані історичні дані Арцаху. Досить важливим також для написання статті виявився сайт Міністерства Закордонних Справ Нагірного Карабаху.

Отже метою статті є розгляд основних подій, що відбулися після державного перевороту в СРСР у серпні 1991 року, ескалації кризи і переростання локальних зіткнень у військовий конфлікт середньої інтенсивності у 1991-1994 роках. На основі проведених досліджень вироблені варіанти врегулювання збройного конфлікту.

У літку 1991 року конфлікт у Нагірному Карабасі перейшов у стадію відкритої війни. Після провалу серпневого путчу в умовах паралічу союзної влади, а потім розпаду СРСР вірменські бойові загони розгорнули наступальні операції по звільненню депортованих у травні-липні 1991 року вірменських селищ Нагірного Карабаху. Протягом восени був звільнений ряд селищ у Нагірно-Карабахській Автономній області (НКАО) і в колишньому Шаумянському районі Азербайджану [9].

Разом з тим, у результаті бойових дій вірменських збройних формувань жителі азербайджанських селищ Башгешлаг, Шефек, Зейва, Тодан – у колишньому Шаумянському районі, Тугий, Салакатин – у Гадрутському районі НКАО, Імерет-Гевент – у Мардакертському районі, Джамилли, Лісове – в Аскеранському районі, Ходжавенд, Диваналар – у Мартунинському районі були змушені покинути їх. Деякі села, наприклад – Імерет-Гевент, були спалені. Місця свого мешкання покинули кілька тисяч азербайджанців (без обліку азербайджанців, якими заселили депортовані раніше вірменські села).

Мали місце окремі випадки тяжкого насильства проти мирного населення. Починаючи з кінця восени 1991 р., коли азербайджанська сторона почала контрнаступ, вірменська сторона почала цілеспрямовані дії проти азербайджанських сел. Були виг-

нані жителі із сіл Малибейли, Гушчулар, при цьому в результаті обстрілів загинули кілька десятків мирних мешканців. Обидві сторони висували обвинувачення, що села супротивника перетворені в укріп райони, що прикривають артилерійські позиції [11].

2 вересня 1991 р. у Степанакерте була проведена «Спільна сесія Нагірно-Карабаського обласної й Шаумяновської районної Ради за участю народних депутатів Рад всіх рівнів». На цій сесії було проголошене створення «Нагірно-Карабахської Республіки в границях нинішньої НКАО й суміжного Шаумяновського району» (НКР).

У грудні був проведений референдум про незалежність НКР і вибори у Верховну Раду НКР. У результаті виборів, до влади в Нагірному Карабасі прийшло нове покоління політиків, більш тісно пов'язане зі збройними загонами, не корумповане й менш схильне до компромісів. На думку цих політиків, переговори про долю Нагірного Карабаху без участі представників НКР у якості рівної договірної сторони неприпустимі. Сильно зріс вплив партії «Дашнакцутюн» [1].

З осені 1991 р. в Азербайджані почала формуватися й діяти в Нагірному Карабасі Національна Армія Азербайджану. Продовжували діяти підрозділи ОМОН МВС Азербайджанської Республіки. Крім цих офіційних формувань там же діяли різні загони.

У листопаді утворилася Національно-визвольна Армія Арцаху (НВАА), що поєднує, за твердженням її керівників, всі вірменські збройні загони Нагірного Карабаху під єдиним командуванням, підлеглим владі проголошеної Нагірно-Карабахської Республіки.

Починаючи з листопада 1991 р. азербайджанська сторона почала вживати спроби великих наступальних операцій. У грудні підрозділи внутрішніх військ колишнього МВС СРСР покинули Карабах (з бойових підрозділів колишніх союзних військ на території Нагірного Карабаху залишався тільки 366 мотострілковий полк, дислоко-

ваний у Степанакерте, і батальйон хімічного захисту). У цей же час азербайджанські збройні формування почали масований наступ, який був в основному відбитий. Завзяті бої відбувалися в пригороді Степанакерта – Кркиджане, населеному переважно азербайджанцями. Основна маса мирних мешканців покинули його ще восени.

У результаті боїв у січні вірмени вибили звідти азербайджанські загони, знищивши ряд вогневих позицій, з яких обстрілювали Степанакерт, при цьому значна частина будинків Кркиджана була спалена.

Житлові квартали як Степанакерта, так і Шуши з кінця вересня систематично піддавалися обстрілам з використанням артилерії й модифікованих противоградових ракет «Алазань». Жертв серед мирного населення, а також руйнувань у Степанакерте було значно більше, ніж у Шуше. Це пояснюється розташуванням Степанакерта в долині й більшої інтенсивності обстрілів з боку Шуши.

Інтенсивність обстрілу з азербайджанської сторони значною мірою пояснюється тим, що боєприпаси були отримані зі складів армії СНД, узятих під контроль азербайджанськими формуваннями (так, в Агдаме було захоплено 200 тисяч тонн боєприпасів та близько 200 вагонів реактивних снарядів).

Обидві сторони пояснювали ведення вогню по житлових кварталах тим, що не можуть через рельєф місцевості напряму придушити вогневі точки супротивника, і, обстрілюючи місто, змушують протилежну сторону припинити вогонь. Мирне населення обох міст страждало не тільки від обстрілів, але й від відсутності води, продовольства, медикаментів, опалення й освітлення.

13 січня 1992 р. при обстрілі міста Шаумянівська азербайджанська сторона вперше застосувала бойову реактивну установку залпового вогню «Град» (раніше установки й снаряди належали Радянській Армії). На відміну від маючих невелику площу поразки ракет «Алазань», якими практично не

можна вести прицільний вогонь, система «Град» призначена для поразки більших площ і її ракети мають велику руйнівну силу. З лютого «Град» почав застосовуватися при обстрілі житлових кварталів Степанакерта. У результаті місто мало колосальні руйнування, населення практично жило в підвалах будинків [По даним МВС НКР, усього з 01.01 по 17.03.92 р. з вірменської сторони в Нагірному Карабасі було вбито 227 чоловік, поранено 391 чоловік, зруйновано 477 житлових будинків і державних об'єктів, ушкоджене 487 житлових будинків і державних об'єктів. МВС Азербайджану аналогічних підрахунків не веде] [11].

Від евакуації населення із зони воєнних дій обидві сторони на практиці як правило відмовлялися, тому що вважали, що «евакуація населення означає підготовку до здачі території».

Початок наступного воєнного періоду ескалації карабаського конфлікту позначили події 25-26 лютого 1992 р. у місті Ходжали, розташованому на території Нагірного Карабаху, де мешкало переважно азербайджанське населення. Під час нападу вірменських бойовиків на це місто ними було по-звірячому вбито 400 його мешканців, включаючи жінок і дітей [3]. За твердженням азербайджанської сторони, напад вірменських бойовиків на це місто був підтриманий 366 мотострілковим полком дислокованим у Степанакерті. Каральна операція вірменських збройних загонів в Ходжали призвела до формування якісно іншої ситуації яка мала величезний соціально-політичний резонанс у самому Азербайджані, що стало виявом ще однієї особливості розвитку карабаського конфлікту: конфлікт почав відігравати вирішальний зворотний вплив на розклад політичних сил у владних структурах Азербайджану, а згодом і у Вірменії. Активізація вірменських збройних формувань у Нагірному Карабаху вимагала від владної партноменклатури республіки рішучих дій, на які вона, як зазначалося, була не здатна. На хвилі масового незадо-

волення азербайджанців ситуацією у Нагірному Карабаху Народний Фронт Азербайджану набрав дедалі більшої політичної сили в боротьбі за структури державної влади [3, 11].

У цій ситуації офіційний Баку був змушений віддати азербайджанській армії наказ про початок широкомасштабного наступу на Нагірний Карабах. Наступ азербайджанської армії було розгорнуто навесні 1992 р. у напрямках Аскеран, Агдам, Мардакерт з метою захоплення північної частини території Нагірного Карабаху.

У спадок від Радянського Союзу Азербайджану дісталось 220 танків, 220 бойових броньованих машин, 285 гармат, 100 бойових літаків, 50 бойових вертольотів. За чисельним складом азербайджанська армія переважала карабаську армію майже у 2,5 рази. Але в якісному плані вона значно поступалася вірменським збройним формуванням Нагірного Карабаху.

Якщо карабаську армію дуже ретельно готували російські військові інструктори, то азербайджанська армія комплектувалася за рахунок абсолютно не підготовленої студентської молоді та біженців з Вірменії у спосіб примусової мобілізації. Безумовно, що така армія не могла і не хотіла воювати. За своїм бойовим духом, дисциплінованістю та організованістю вона на кілька порядків поступалася добре навченій карабаській армії. Отже, немає нічого дивного в тому, що кінцева мета наступальної операції азербайджанської армії не була досягнута.

З численними втратами азербайджанська армія захопила тільки Мардакертський район на півночі Нагірного Карабаху. Втрати азербайджанської армії за час наступу становили 165 танків, майже всі броньовані машини, 14 бойових літаків і 17 вертольотів [2].

У відповідь армія Нагірного Карабаху та з'єднання збройних сил Вірменії за підтримки 7-ої російської армії, дислокованої на вірменській території, розгорнули контр-наступальну операцію на півдні Нагірного Карабаху [6]. Головна мета наступу вірмен-

ських збройних формувань полягала у захопленні Лачинського коридору, який би з'єднав територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху. Поряд з цим південний наступ вірменської армії мав на меті відтягнути частину сил азербайджанської армії з північного фронту, з тим, щоб призупинити там її наступ. У результаті успішних дій вірменських збройних формувань їм вдалося захопити Лачинський коридор та стратегічно важливий вузол – м. Шуша. Успішне завершення наступу вірменських збройних формувань докорінно змінило воєнно-стратегічну обстановку на театрі воєнних дій, а отже, зумовило оформлення якісно нової ситуації розвитку карабаського конфлікту.

Починаючи з середини квітня 1992 р. до кінця березня 1993 р. почався перехід конфлікту від стадії кульмінації, що означалася наступальними операціями, до часткової деескалації, зниження рівня інтенсивності бойових дій та переходом від наступальних операцій до позиційної оборони. Зниження ескалації конфлікту було зумовлене переважно вичерпанням військових та матеріальних ресурсів ворогуючих сторін, а також досягнутим ступенем виконання поставлених перед військовими завдань.

Поразка на Карабаському фронті спричинила глибоку політичну кризу в Азербайджані, результатом якої стала повна втрата влади старою радянською партноменклатурою, очолюваною президентом А. Муталібовим і головою парламенту Є. Мамедовим. У червні в Азербайджані відбулися нові президентські вибори, перемогу на яких здобув лідер Народного Фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей.

Поки в Азербайджані відбувалися зміни у системі політичної влади та перегрупування політичних сил, Вірменія і Нагірний Карабах готувалися до розширення своїх воєнних успіхів та остаточного вирішення проблеми Нагірного Карабаху воєнним шляхом.

Оскільки для нових воєнних планів Вірменії бракувало ресурсів, її уряд звер-

нувся до Російської Федерації за допомогою. 21 серпня 1992 р. у Москві відбулася зустріч президентів Росії та Вірменії, під час якої була підписана угода між Вірменською Республікою і Російською Федерацією про політичні консультації з проблем міжнародних відносин, що мають спільний інтерес. Головна мета угоди полягала в узгодженні позицій обох країн з урахуванням спільної зацікавленості Росії і Вірменії в підтриманні безпеки в Закавказзі, на Близькому і Середньому Сході, а також в інших регіонах світу [10].

Безперечно, угода мала передусім воєнно-політичний характер. Вірменія визначилася як геополітичний союзник Росії у протистоянні останньої з Туреччиною та іншими геополітичними центрами за домінування в Закавказзі, Близькому та Середньому Сході. В обмін на вірність союзницьким зобов'язанням Росія поставила Вірменії озброєнь на загальну суму 1 млрд. доларів, серед яких значна кількість танків, ракетних комплексів та інших видів важкої зброї. Росія відкрила для Вірменії спеціальну кредитну лінію, а Мінпаливенерго РФ забезпечило республіку дешевими нафтопродуктами.

Військова та економічна допомога Росії мала результатом істотну перевагу Вірменії над збройними силами Азербайджану. За півроку Вірменії та Нагірному Карабаху вдалося здійснити додаткову мобілізацію, всебічно підготувати свої збройні формування до нового наступу, здійснити їх відповідне перегрупування та розгортання. Із завершенням підготовки вірменської сторони до нового наступу завершується і відносна стабільність на Карабаському фронті.

27 березня 1993 року з початком широкомасштабного наступу вірменських сил на східному та південному напрямках з метою створення так званої розширеної зони безпеки навколо Нагірного Карабаху з перенесенням бойових дій на азербайджанську територію. Наступ вірменських збройних формувань мав значні успіхи: вдалося від-

крити другий коридор через Кальбакар, що з'єднав територію Нагірного Карабаху з Вірменією, та захопити частину території Азербайджану загальною площею 40 тис. км².

Нова поразка азербайджанських військ на Карабаському фронті призвела до нового витку дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Азербайджані. Під впливом постійних поразок на фронті в азербайджанській армії стався військовий заколот, котрий очолив командувач 2-го корпусу азербайджанської армії полковник Сурет Гусейнов. На початку липня 1993 року С. Гусейнов за допомогою вірних йому військових підрозділів повалив уряд Народного Фронту Азербайджану і президента А. Ельчибея та допоміг стати Президентом колишньому комуністичному лідеру Гейдару Алієву.

Користуючись внутрішньополітичною кризою в Азербайджані та змінами у структурах державної влади республіки, вірменські збройні формування 23 липня розгорнули новий наступ вглиб азербайджанської території. У результаті наступу їм вдалося захопити важливий стратегічний плацдарм на сході Нагірного Карабаху, включаючи політико-адміністративний центр – місто Агдам.

Як Президент Азербайджану Г. Алієв доклав значних зусиль, щоб змінити внутрішню та зовнішню політику держави. Він заклав підвалини авторитарного режиму та надав зовнішній політиці відвертої проросійської спрямованості. Якщо А. Ельчибей вивів Азербайджан зі складу СНД та російські війська – з території Азербайджану, то Г. Алієв, навпаки, повернув країну до кола членів Співдружності. Але такі кроки Г. Алієва не змогли вплинути на бачення Росією своїх власних інтересів у вірмено-азербайджанському конфлікті та на Кавказі в цілому [4].

Скрутне воєнно-політичне становище, в якому опинився Азербайджан, змусило Г. Алієва під загрозою нового наступу вірменської армії на азербайджанську територію звернутися до України. У контексті міжнародного співробітництва Україна передала Азербай-

джанській республіці 100 танків Т-55 штурмовики Су-17 і 8 винищувачів-бомбардувальників МіГ-21.

Спад інтенсивності бойових дій після взяття армією Нагірного Карабаху міста Агдам у цілому не змінив тенденції до ескалації конфлікту. Його новою кульмінаційною точкою став черговий наступ вірменських збройних формувань на південно-східному напрямку, у результаті якого вони захопили міста Фізулі та Кельбаджар, де 17 тис. азербайджанських вояків потрапили в облогу.

Наступ вірменських військ, що відбувся з 10 по 26 жовтня 1993 р., був знову підтриманий діями 7-ої російської армії, дислокованої на території Вірменії. У результаті успішних наступальних операцій вірменської, російської та карабаської армій з кінця березня до кінця жовтня 1993 р. ними було захоплено шість адміністративних районів, що складає 25% території Азербайджану [9], 700 тисяч азербайджанців стали біженцями. У результаті вірменської агресії (з кінця березня до кінця жовтня) Азербайджану завдано збитків на суму понад 1 млрд. дол., зокрема, зруйновано 730 житлових будинків, 173 промислових підприємства. Втрати азербайджанців на фронті склали близько 10 тис. осіб.[4].

За весь час перебігу конфлікту азербайджанська сторона втратила близько 20 тис. осіб вбитими, 4 тис. осіб потрапили в полон і в'язниці, близько тисячі пропали без вісті, зруйновано 7 тис. промислових агрокультурних та інших об'єктів, 4400 шкіл, лікарень та інших соціальних закладів. У цілому збитки Азербайджану в карабаському конфлікті склали близько 22 млрд. доларів.

Намагання азербайджанської сторони якось компенсувати втрати шляхом розгортання контрнаступу не мали успіху. Контрнаступ, який розпочали азербайджанські війська в північній частині Нагірного Карабаху 19 грудня 1993 р., провалився. Після наступу вірменських збройних формувань та невдалої спроби контрнаступу азербайджанців у другій половині 1993 р. настав

останній етап вірмено-азербайджанської війни.

Тривала збройна боротьба виснажила ворогуючі сторони, які до весни 1994 р. повністю вичерпали свої внутрішні резерви, ресурси та можливості подальших активних бойових дій [11].

Відтоді бойові дії набули чітко позиційного характеру, а ворогуючі збройні формування перейшли до довготривалої позиційної оборони.

У результаті конфлікту вірменська сторона загалом досягла поставлених цілей, а азербайджанська сторона усвідомила неможливість зміни становища у спосіб продовження війни.

Отже, ворогуючі сторони погодилися на припинення бойових дій. 18 лютого 1994 р. міністрами оборони Азербайджану і Вірменії за посередництва міністра оборони Росії П. Грачова було підписано Протокол про повне припинення вогню і воєнних дій, а також розведення військ ворогуючих сторін на узгоджені рубежі.

Так, досягнута домовленість про припинення вогню на Карабаському та Вірмено-Азербайджанському фронтах дозволила встановити тривале перемир'я і перевести конфлікт у площину тривалого політико-дипломатичного протистояння.

Підводячи підсумки, все описане відбувалося на тлі глобального краху радянської моделі соціалізму, розширення волі, дарованих Горбачовською «перебудовою», але не забезпечених послідовними реформами, які дозволили б консолідувати держави на нових, демократичних основах. Зрозуміло, зіграли свою роль, інтереси корумпованих, кримінальних груп, екстремістів і провокаторів різних мастей. Однак корінь трагічного вірмено-азербайджанського протистояння на рубежі ХХ і ХХІ століть, насамперед, криються в подіях столітньої давнини, що породили радикальний націоналізм, луна якого доноситься до наших днів.

Отже, роблячи висновок можна припустити, що є два кардинальних варіанти

рішення проблеми: або Азербайджан надає Нагірному Карабаху повну незалежність, і той буде своє життя як хочеться й може, або ж Нагірний Карабах залишається у

складі Азербайджану, отримує ряд гарантій безпеки й вільного розвитку. Проміжні моделі щодо вирішення цього питання не існують.

ДЖЕРЕЛА

1. Дракелян Ю. О. Эмоции и разум: о событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него / Ю. О. Дракелян, З. Н. Кадымбеков, Г. В. Овчаренко // Правда. – 1988. – № 33. – 16 с.
2. Быркин В. В. Степанакерт цвета хаки / В. В. Быркин // Московские новости. – 1993. – № 47. – 32 с.
3. Baev P. K. The Russian Army in a time of troubles / P. K. Baev – Oslo : International Peace Research Institute, 1996. – P. 124.
4. Balaev A. V. The Karabakh Conflict and Present Day Situation. Contrasts and Solution in the Caucasus / A. V. Balaev, A. A. Mamedov. – Denmark : AARHUS, University Press, 1998. – P. 345.
5. Емельяненко В. А. Карабахский призыв / В. А. Емельяненко // Московские новости. – 1993. – № 45. – 16 с.
6. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Г. Здравомыслов – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 72-74.
7. Золян С. В. Нагорный Карабах: проблема и конфликт / С. В. Золян – М. : Лингва, 2001. – С. 198, 277– 279, 435.
8. Международная безопасность и разоружение: Ежегодник СИПРИ. – М. : Наука, 1994. – С. 107.
9. Моисеев Е. Г. Международно-правовые основы сотрудничества СНГ / Под. ред. К. А. Бекяшева. – М. : Юристъ, 1997. – С. 82.
10. Сирадегян В. К. Ситуация в Нагорном Карабахе: перспективы разрешения конфликта. / В. К. Сирадегян // Деловой мир. – 1991. – №9 (17). – С. 134.
11. Убийство мирных жителей не должно быть оправдано никакими обстоятельствами: Докл. правозащитного центра «Мемориал» // Независимая, газета. – 1992. – 18 июня.

ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ ТА ОЗБРОЄННЯ

МАТЕМАТИЧНИЙ РОЗРАХУНОК ФІЗИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ КОЛЬЧУГ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТЬ

В'ячеслав ГРЕКОВ,
аспірант Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

***Греков В'ячеслав.** Математичний розрахунок фізичних параметрів кольчуг Південно-Західної Русі X – першої половини XIII століть.*

Стаття присвячена спробі математичного обчислення основних фізичних характеристик кольчуг Південно-Західної Русі X – першої половини XIII століть. До цих характеристик можна віднести: вагу кольчуги та кілець, кількість кілець. Було проведено обчислення кольчуги, яка мала такі розміри: площа – $1,1 \text{ м}^2$, діаметр кільця – 14 мм, товщина проволочи – 2 мм. В результаті були отримані дані, які значною мірою суперечать традиційним уявленням про фізичні параметри кольчуг.

***Ключові слова:** Південно-Західна Русь, кольчуга, кільце, фізичні параметри.*

***Греков Вячеслав.** Математический расчет физических параметров кольчуг Юго-Западной Руси X – первой половины XIII вв.*

Статья посвящена попытке вычисления основных физических характеристик кольчуг Юго-Западной Руси X – первой половины XIII вв. К этим характеристикам можно отнести: вес кольчуги и колец, количество колец в кольчуге. Были проведены вычисления для кольчуги, с такими размерами: площадь – $1,1 \text{ м}^2$, диаметр кольца – 14 мм, толщина проволоки – 2 мм. В результате были получены данные, которые в значительной степени противоречат традиционному представлению про физические параметры кольчуг.

***Ключевые слова:** Юго-Западная Русь, кольчуга, кольцо, физические параметры.*

Grekov Viacheslav. *The mathematical calculation of the physical parameters of chain armors in South-Western Rus in the 10th – second half of the 13th centuries.*

The article covers the mathematical calculation of the main physical parameters of chain armors in South-Western Rus in the 10th – second half of the 13th centuries. The parameters considered are: chain armor weight, ring weight, and the number of rings. The calculations have been performed for a chain armor of the following size: square – 1.1 square meters, ring diameter – 14 millimeters, wire gauge – 2 millimeters. The data of the research contradict in many respects the traditional view of the physical parameters.

Key words: South-Western Rus, chain armor, ring, physical parameters.

Не буде помилковим твердження, що останнім часом зростає інтерес до військової історії Давньої Русі, причому ця зацікавленість формується не тільки в межах наукового середовища, а переважно у самому суспільстві. Цей процес знайшов відображення у створенні значної кількості професійних та напівпрофесійних клубів реконструкції [18], у яких намагаються реконструювати озброєння, способи виготовлення зброї, а також ті чи інші моменти, пов'язані з військовою історією Давньої Русі.

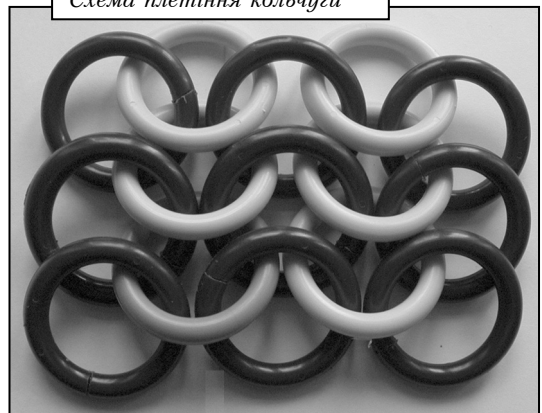
На Русі існувало також досить багато варіацій залізного обладунку, починаючи зі стандартних кольчуг, пластинчатих та лускоподібних обладунків і завершуючи різноманітними їх комбінаціями. Але у нашому дослідженні мова піде лише про один вид захисного обладунку – кольчугу.

Кольчуги на території Південно-Західної Русі з'являються ще у VIII–IX століттях, але активно використовуватись вони починають у X столітті [6, с. 422]. Існує дві основні теорії потрапляння кольчуг на цю територію: норманська та хозарська. На сьогодні хозарська теорія виглядає більш переконливо, ніж норманська щодо потрапляння кольчуг на територію саме Південно-Західної Русі. Але не можна виключати у проникнення кольчуг з двох боків, на територію Північної Русі з півночі, а в Південно-Західну Русь зі сходу. Попри те, що кольчуги були поширені на цій території, а також були знайдені майже цілі кольчуги та окремі їх фрагменти, ціла низка питань щодо них залишаються відкритими. Ці пи-

тання пов'язані, наприклад, з вагою кольчуги, кількістю кілець. Їх вирішення дозволить більш достовірно відповісти на інші запитання, які стосуються кількості необхідного матеріалу і часу для виготовлення кольчуги.

Для встановлення фізичних параметрів кольчуг незамінним джерелом будуть археологічні знахідки, описи яких неодноразово публікувалися в різноманітних археологічних виданнях [1, 12]. Інші групи джерел – письмові та іконографічні, дають інформацію переважно про зовнішній вигляд, а не про фізичні параметри. Використовуючи іконографічні джерела, мініатюри з давньоруських літописів та ікон, можна встановити довжину кольчуг, наявність рукавів тощо. У давньоруських літописах [8, 17, 20] фактично відсутня інформація стосовно захисного обладунку, а стосовно нашого дослідження застосування літописів не надасть додатково корисної інформації.

Схема плетіння кольчуги

Незважаючи на те, що дослідження захисного обладунку триває вже не одне десятиліття досліджень все ще залишається чимало запитань. В більшості досліджень вказуються параметри кольчуг – їх розміри, вага, розміри кілець тощо. Проте навіть ці дані дуже сильно різняться у різних дослідженнях. Єдиними даними, які в більшості випадків майже збігаються, є інформація про вагу кольчуги. Про традиційні уявлення про ці параметри ми будемо говорити нижче.

В різні часи дослідженням розвитку захисного обладунку займалася ціла низка видатних вчених ХХ століття, головним чином, за радянських часів. Після проголошення незалежності України ця тема втратила в очах сучасних дослідників актуальність, проте, як не дивно, її суспільна значущість зросла за рахунок аматорів та напівпрофесіоналів. Не дивлячись навіть на таку периферійність дослідженням військової справи доби Давньої Русі продовжують займатись. Були захищені кілька дисертацій, надруковано кілька книжок тощо.

У радянські часи дослідженням комплексу озброєння займалися такі видатні вчені, як Арциховський А. В. [10], Крип'якевич І. П. [16], Рабінович М. Г. [19], Довженюк В. Й. [6], Кірпи́чніков А. Н. [12], Бегунова А. І. [3] та інші. Особливу увагу слід приділити роботам видатного радянського зброєзнавця А. Н. Кірпи́чнікова [12, 13], науковий доробок якого і досі залишається настольною Біблією майже кожного зброєзнавця. Більшість робіт була опублікована ще за радянських часів, але і досі в цілому вони залишаються актуальними і корисними під час дослідження озброєння доби Давньої Русі. Надзвичайно цікава стаття «Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов» [13].

Після 1991 року зброєзнавчі дослідження набирають обертів у середовищі аматорів, при цьому залишаючись периферійною темою серед дослідників-професіо-

налів. Хоча, все рівно, час від часу з'являються дослідники і серед науковців. У 90-ті рр. була опублікована ціла низка статей Бережинського В. Г. [4, 5], присвячених комплексу озброєння Давньої Русі. У ХХІ столітті дослідженням військової справи Галицько-Волинського князівства займався Кійко В. І. [11]. У 2010 році побачила світ книга Котляра М. Ф. «Нарис Військового мистецтва Давньої Русі» [15]. Це одна з небагатьох спроб українських дослідників створити узагальнююче дослідження в рамках одного видання. Ця книга є синтезом головних ідей минулого, і заслуговує на увагу, великий інтерес викликає ілюстративний матеріал.

Ми гадаємо, що слід сказати кілька слів про традиційні уявлення щодо конструкції, ваги та кількості кілець кольчуг. Існує кілька способів поєднання кілець. Такими варіантами поєднання кілець були: 4 в 1, 6 в 1 та 8 в 1, проте даних про їх кількісне співвідношення нема. Скоріш за все, найбільш поширеним способом був перший. Це можна пояснити тим, що для цього варіанта необхідно було значно менше матеріалу та праці, ніж для двох інших. Наскільки були поширені другий та третій варіанти, невідомо. Також слід відзначити, що єдиного стандарту розмірів кілець не було. Різними були як діаметр кілець, так і їх товщина. Діаметр кільця коливався від 7 до 14 мм [2, с. 27]. Товщина також коливалася в межах 1–2 мм [1, с. 316]. Різні дослідники наводять різні дані про розміри кілець. Так, про товщину кілець наводять такі дані: Бегунова А. І. стверджує, що товщина кілець не перевищувала 1,5–2 мм, при цьому не вказується нижня межа товщини. Кірпи́чніков А. Н. пише, що товщина проволочки коливалася в межах 0,8–2 мм. Вважається, що кількість кілець була не менше 20000 [1, с. 316]. Вага кольчуги сягала 6–8 кг. У ХІV столітті вага зростає до 10 кг [9]. На виготовлення кольчуги йшло не менше 600 м проволочки [1, с. 316].

Для того, щоб перевірити вищенаведені дані необхідно задіяти математичні розра-

хунки, які зможуть підтвердити або спростують їх. Слід також відзначити, що питома вага сталі коливається у досить вузьких межах, біля 7700–7900 кг/м³. Фактично ми можемо взяти лише один показник удільної ваги, щоб отримати досить точні результати для всіх варіантів сталі. У наших розрахунках ми використали показник 7700 кг/м³.

Основним елементом кольчуги є кільце, саме воно у значній мірі впливає на вагу кольчуги. Важливими завданнями при цих розрахунках є визначення об'єму, ваги, а також побудова залежності ваги кільця та кольчуги від розміру кільця. Також зміна розмірів кільця безпосередньо впливає на їх кількість. Добре відомо, що об'єм кільця (V) дорівнює добутку довжини окружності на площу перерізу проволочки, де довжина окружності вираховується за формулою $2\pi R_c$, де R_c – це середній радіус кільця. Площа ж перерізу дорівнює πr_p^2 , де r_p – це радіус проволочки. Таким чином, формула для розрахунку об'єму кільця виглядає так: $V = 2\pi^2 R_c r_p^2$. Для обчислення ваги кільця (P^1), нам необхідно об'єм помножити на питому вагу заліза (d_{Fe}). Формула розрахунку ваги кільця виглядає так: $P^1 = V d_{Fe}$ чи $P^1 = 2\pi^2 R_c r_p^2 \cdot 7,7 \text{ Г/см}^3$. З цього виходить, що вага кольчуги (P_{tot}) дорівнює: $P_{tot} = N_c 2\pi^2 \times R_c r_p^2 d_{Fe}$. За умов, коли N_c та d_{Fe} не змінюються, то вага кольчуги змінюється під впливом зміни радіуса кільця та радіуса перерізу проволочки. З цього можна зробити висновок, що вага кольчуги зростає квадратично зі збільшенням радіуса проволочки, та лінійно зі збільшенням радіуса кільця за умов, що кількість кілець не змінюється. У випадку, коли gr залишається постійним, а кількість кілець змінюється, то кількість кілець зменшується разом з зростанням R_c . Площа кольчуги (S_{tot}) дорівнює: $S_{tot} = N_c s^1$, де s^1 – площа кільця ($s^1 = \pi(R_c + r_p)^2$). Ці формули вказують тенденції до збільшення або зменшення ваги кольчуги і кількості кілець в ній. Вони відображають ці тенденції у першому наближенні тому, що розглядають кольчуги, у яких просто зіставлені

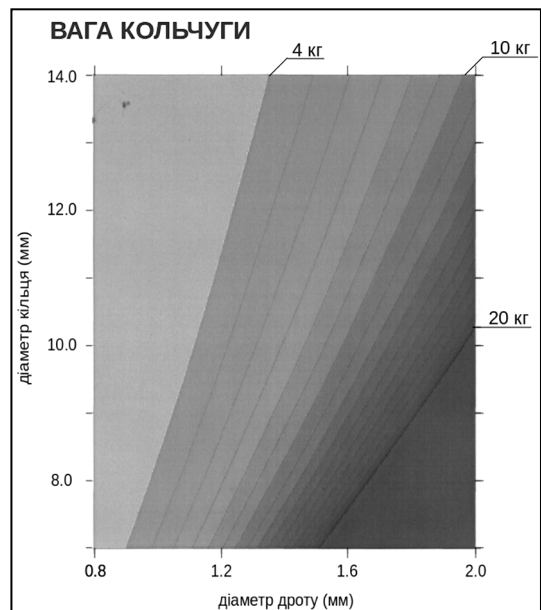
кільця, і не враховують площу перетину кільця та кута їх нахилу. Для отримання більш точних результатів необхідно удосконалити ці формули, врахувавши зони перетину та кут нахилу кільця. Для проведення більш точних обчислень необхідно поділити кольчужне полотно на дві сітки. При цьому одна сітка зміщується по відношенню до другої. Кільця у кожній з цих сіток знаходять одне на інше і утворюють певний нахил. Цей нахил зменшує ефективну площу кільця (S^1_{ef}), тобто ту площу, яка проектується на площину. Коефіцієнт нахилу (K_n) вираховується за формулою:

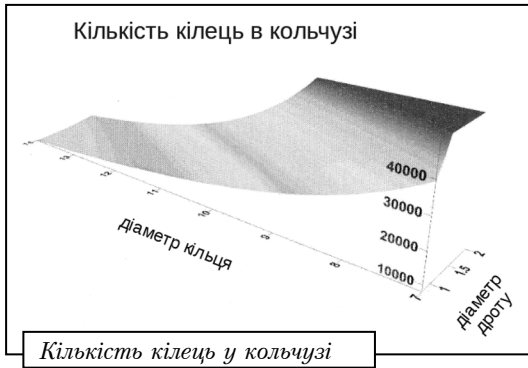
$$K_n = \frac{\sqrt{(R_c - 2r_p)(R_c + 4r_p)}}{R_c + r_p}$$

Кут сектору перетину двох кілець дорівнює

$$\alpha = \arcsin \left(\frac{\sqrt{6R_c r_p - 3r_p^2}}{R_c + r_p} \right)$$

Другою дією для уточнення є обчислення зони перетину кілець. Враховуючи, що ми поділили кольчугу на дві сітки, то кількість перетинань скоротилося вдвічі. У

такому вигляді виходить, що кільце пере-
кривається лише один раз. Також для до-
сягнення більшої точності розрахунків, слід
врахувати площу, яку займають два кільця.
Тобто необхідно врахувати на скільки змен-
шується площа кілець при взаємному пере-
тині. Ця площа, площа обох кілець, буде
обчислюватись за формулою:

$$\Delta = 2 \left[\alpha (R_c + r_p)^2 - (R_c - 2r_p)(R_c + r_p) \frac{\sqrt{6R_c r_p - 3r_p^2}}{R_c + r_p} \right]$$

Врахувавши всі ці фактори, площу пер-
етину та кут нахилу кільця, ми можемо
обчислити ефективну площу одного кільця
(S_{ef}^1). Ефективну площу одного кільця об-
числюємо за формулою:

$$S_{ef}^1 = K_n \left\{ \pi (R_c + r_p)^2 - \Delta \right\}$$

Відповідно цьому, площа кольчуги об-
числюється за формулою $S_{tot} = N_c S_{ef}^1$. Зна-
ючи площу кольчуги та ефективну площу
кільця, можна встановити кількість кілець:

$$N_c = S_{tot} / S_{ef}^1$$

Були проведені розрахунки для коль-
чуги, яка мала площину 1,1 м². Кільця мали

діаметр 14 мм і товщину проволочи 2 мм.
У результаті, ми отримали кольчугу, яка
складалася майже з 14 тис. кілець, а також
мала вагу понад 12,5 кг. Більш повна інфор-
мація міститься у графічних додатках. На
яких можна простежити залежність ваги
кольчуги від розміру кілець та кількості
кілець від їх розміру. Як ми бачимо, отри-
мані дані суперечать тим даним, які були
наведені вище. Ми бачимо, що кількість
кілець також не співпадає з кількістю кі-
лець, яку ми наводили вище. Використову-
ючи ці формули для обчислення всі мож-
ливих параметрів кольчуг, ми отримуємо
коливання ваги кольчуг від 2,5 кг до понад
ніж 80 кг, зрозуміло, що не всі теоретичні
параметри підходять для використання на
практиці. Тому необхідно відкинути части-
ну показників. З нашої точки зору кольчу-
га, яка мала б вагу менш ніж 4 кг фактично
не захищала б, а кольчуга з вагою понад
20 кг – була б занадто важкою, щоб вести
в ній мобільний бій. Таким чином вага
кольчуги коливалась в межах 4–20 кг, хоча
в окремих випадках могла бути і більшою.
Найлегші кольчуги, скоріш за все, викорис-
товувались у комбінації з іншим захисним
обладунком.

Математичний розрахунок ваги та кіль-
кості кілець у кольчугі дав можливість уточ-
нення традиційних показників, яких дотри-
мувались дослідники комплексу озброєння
доби Давньої Русі. Це дозволяє збільшити
можливість використання кольчуг у комп-
лексі з іншим обладунком, якщо вона легка,
а якщо вона важка – то посилити захист.
На легку кольчугу йде менше заліза, а у
поєднанні з неметалевим обладунком, вона,
у певній мірі, поліпшує захист.

ДЖЕРЕЛА

1. Археология СССР (с древнейших времен до средневековья). В 20-ти тт. – Т. 15 : Древняя Русь : Город, замок, село / Рыбаков Б. А., Борисевич Г. В., Даркевич В. П., Кирпичников А. Н., Колчин Б. А. и др. – М. : Наука, 1985.

2. Бегунова А. И. Путь через века. – М. : Молодая гвардия, 1988.
3. Бегунова А. И. От кольчуги до мундира. – М. : Просвещение, 1993.
4. Бережинський В. Г. Класифікація озброєння Київської Русі // Академія Збройних Сил України. – К., 1998.
5. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі // НАН України; науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К., 2000.
6. Довженюк В. Й. Військова справа в Київській Русі. – К. : Видавництво АН УРСР, 1950.
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Ред. Мельников Е. А. В 5 тт. – М. : Логос, 1999.
8. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М. : Издательство восточной литературы, 1962.
9. Історія української культури. В 5 тт. – Т. 1/ Асеев Ю. С., Баран В. Д., Белозор В. П., Боровський Я. Є., Патон Б. Є. – К. : Наукова думка, 2001.
10. История культуры Древней Руси / Ред. Воронин В. В. – М.-Л. : АН СССР, 1948.
11. Кійко В. І. Історіографія розвитку військової справи у Галицько-Волинському князівстві / [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2008.../23.pdf/. Доступ – 14.03.2010 р.
12. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Вып 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – М. : Наука, 1971.
13. Кирпичников А. Н. Вооружение воинов Киевской Державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавський збірник. – Вып. 22. – Таллінн : 1977. – С. 159–173.
14. Комар А. В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Восточно-европейский археологический журнал. – 2000. – № 2. / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm . Доступ – 12.06.2009 р.
15. Котляр М. Ф. Нариси військового мистецтва Давньої Русі. – К. : Наш час, 2010.
16. Крип'якевич І. П. Історія українського війська (від княжих часів до 20-років XX століття). 4-е вид. – Львів : Світ, 1992.
17. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – М. : Издательство восточной литературы, 1962.
18. Ламеллярный доспех восточнославянского воина начала XIII в. (по материалам раскопок) / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.shpora.org.ua/resources/articles/470.html#>. Доступ – 23.06.2011 р.
19. Рабинович М. Г. Из истории русского оружия IX–XV вв. // Труды института этнографии. Новая серия. – Т. 1. – М – Л. : 1947. – С. 65–97.
20. Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 38. – Л. : Наука, ЛО, 1989.

ВІЙСЬКОВИЙ ПАНТЕОН

ТУРЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ У ЛЬВОВІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Христина ХАРЧУК,
старший викладач Львівського державного
аграрного університету

Харчук Христина. Турецькі військові поховання у Львові після Першої світової війни.

В статті досліджуються турецькі військові поховання на Австрійському військовому цвинтарі у Львові, закладеному на початку ХХ ст. Турецькі військові поховання з періоду Першої світової війни не збереглися до нашого часу, їхнє існування підтверджують лише архівні документи.

Ключові слова: турецькі військові поховання, Австрійський військовий цвинтар, турецький військовий цвинтар, ексгумація, комасація.

Харчук Кристина. Турецкие военные захоронения во Львове после Первой мировой войны.

В статье исследуются турецкие военные захоронения во Львове на Австрийском военном кладбище, основанном в начале ХХ в. Турецкие военные захоронения с периода Первой мировой войны не сохранились, их существование подтверждают только архивные документы.

Ключевые слова: турецкие военные захоронения, Австрийское военное кладбище, турецкое военное кладбище, эксгумация, комасация.

Kharchuk Christina. *Turkish military burial in Lviv after First World War.*

This article addresses the question of Turkish military burial of Austrian military cemetery in Lviv, dated by beginning of the XX century. Turkish military burial of the First World War not survived to our time confirm their existence only archival documents.

Key words: *Turkish military burial, Austrian military cemetery, Turkish military cemetery, exhumation, komasatsiya.*

Відомості про турецькі поховання у Львові сягають початку XVII ст. Давній турецький цвинтар у Львові знаходився в околицях теперішньої вул. Лисенка. На розі сучасних вул. Кривоноса і вул. Гуцульської в 1607 р. з боку військової частини стояв колись так званий Турецький камінь, який слугував межею між міськими і королівськими землями. В книгах границь львівського магістрату говориться: «Цей тесаний камінь ділить ґрунти міські та замкові і тут звикли турків ховати, коли якомусь у Львові померти доведеться» [1]. Цей мусульманський цвинтар знаходився на володіннях вірменина Миколи Серепковича. Львівські вірмени, які вели торгівлю зі Сходом, повинні були поховати гостя-мусульманина у Львові згідно його традицій на мусульманському цвинтарі. Згодом, в 1664 р. ділянку, на якій знаходився цвинтар, передали вірменським монахам-театинцям, які збудували тут так званий «Червоний кляштор», в якому сьогодні міститься військова частина.

Під час Першої світової війни у Львові на Австрійському військовому цвинтарі, закладеному російськими санітарними службами на пасовиськах гміни Личаків, поховано у 1915–1918 роках і після комасації 1935–1937 років поховано більше 10 тисяч загиблих вояків. Серед них значна частина – українці – вояки австрійської та російської армій, а також австрійці, німці, поляки, росіяни, угорці, серби, чехи, словаки, хорвати, турки, боснійці та інші. Окрему групу становили 10 могил турецьких вояків, що служили в австрійській армії і були поховані біля цвинтарного муру [2]. На їх могилах, як подає у Марія Бачинська у

путівнику по Личаківському та Янівському цвинтарях, стояли кам'яні стовпи з написами на таких самих таблицях, які завершувалися вгорі фезами [3]. Могили турецьких вояків позначені на детальному плані Австрійського цвинтаря з 1927 р.[4].

Як відомо, після закінчення Першої світової війни згідно з артикулом 171-го трактату з Сен-Жермен, всі примирені держави, в тому числі і Польща, зобов'язалися утримувати в порядку і шанувати могили вояків, які поховані на їхніх територіях. Проте, чи могили мають залишатися, чи теж поховані там останки мають бути перенесені мала вирішувати спеціальна комісія, що опікувалася цвинтарями.

24 квітня 1926 р. посольство Туреччини у Варшаві звернулося до міністерства громадських робіт Польщі з проханням перепоховати останки громадян Туреччини, загиблих під час Першої світової війни та похованих на території Польщі, на двох або трьох окремих новостворених турецьких цвинтарях [5]. Всі кошти пов'язані з будівництвом цвинтарів, а також ексгумацію останків та їх транспортування турецький уряд гарантував оплатити, за винятком вартості купівлі ґрунту під поховання, який мав виділити польський уряд і відповідно мала оплатити Польща [6].

Міністерство громадських робіт Польщі для визначення коштів, які потрібно для будівництва турецьких цвинтарів вислало воєводському уряду дирекції суспільних робіт у Львові перелік місцевостей, де поховані турецькі військовослужбовці. У Першу світову війну згідно переліку загиблих на території тодішньої Польщі поховано 1044 військовослужбовці Туреччини, зокрема, у

Станиславівському воєводстві – 797 осіб, Львівському – 134, Тернопільському – 96, Краківському – 14 і Сльонському – 2 [7].

Посольство Туреччини у Варшаві 10 грудня 1928 р. звернулося до міністерства громадських робіт Польщі з проханням про закладення в найближчій околиці забудованої частини міста Львова цвинтаря, на якому були б поховані останки всіх полеглих турецьких військовослужбовців, що загинули під час Першої світової війни і були поховані на цвинтарях у Львівському, Тернопільському, Станиславівському, Краківському та Сльонському воєводстві [8].

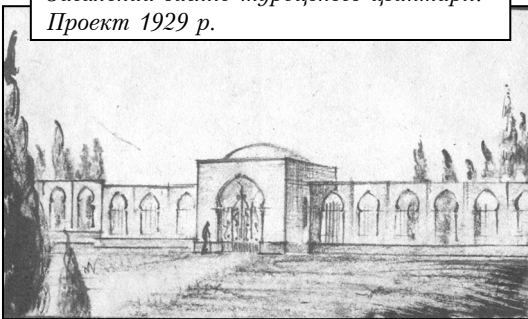
Кошти ексгумації та перевезення останків, закладення та консервації цвинтаря мав оплатити турецький уряд і з тої причини посольство Туреччини у Варшаві просило міністерство громадських робіт скласти докладний кошторис. У докладний кошторис, який склало міністерство громадських робіт входило: 1) ексгумація останків турецьких вояків; 2) транспорт цих останків зі згаданих місцевостей на місце нового цвинтаря; 3) кошти трумн та доставка їх на місце ексгумації; 4) виконання естетичного огороження з вхідною брамою на новому цвинтарі; 5) встановлення кам'яних або бетонних надгробних плит; 6) річний кошт утримання та нагляду за новим цвинтарем. У кошторисі було також зазначено, що окрім згаданих у переліку 1044 похованих осіб, виявлено ще 786, тобто разом – 1830 [9]. Міністерство громадських робіт у Варшаві звернуло увагу дирекції громадських робіт воєводського

уряду у Львові на те, що незідентифіковані останки турецьких вояків будуть складені в одній труні і поховані у спільній могилі.

Міністерство громадських робіт Польщі доручило дирекції громадських робіт воєводського уряду у місті Львові знайти відповідне місце для закладення військового цвинтаря. У випадку, коли державного ґрунту не можна буде знайти, то пропонувалося купити приватний ґрунт за кошти державної казни Польщі. Ґрунт для цвинтаря повинен був знаходитися поблизу забудованої частини міста. 18 грудня 1928 р. дирекція громадських робіт у Львові дала відповідь міністерству громадських робіт у Варшаві, в якій, зокрема було написано, що для закладення цвинтаря з огляду на значну кількість поодиноких могил – 1830 була потрібна площа 9.160 квадратних метрів, з яких 5.500 мало припасти на поодинокі могили турецьких вояків, а 3.660 – мала використовуватися на стежки та травники [10].

Пропонувалася також замість цвинтаря побудувати мавзолей для зберігання останків турецьких вояків, який мав бути збудований у східному стилі з бетонної і частково залізобетонної конструкції. Він мав стояти на одному з військових цвинтарів або на окремому спеціально вибраному місці, а поверхня у цьому випадку забудови виносила би лише 200 квадратних метрів. Мавзолей мав помістити 1830 скриньок з останками турецьких вояків, розмірами 35×40×70 см, які були б розташовані у два або три яруси при його внутрішніх стінах. Кошторис на будівництво такого мавзолею виносив би значно меншу суму, ніж цвинтар і не перевищував би 70 000 злотих [11]. Кошторис будівництва турецького цвинтаря без купівлі ґрунту у Львові виносив 230 230 злотих. 21 грудня 1928 р. міністерство громадських робіт Варшави в листі до воєводського уряду Львова зазначає, що проєктований цвинтар має бути лише для турецьких вояків, які служили в австрійській армії і полягли під час Першої світової війни, а не для ма-

*Загальний вигляд турецького цвинтаря.
Проект 1929 р.*

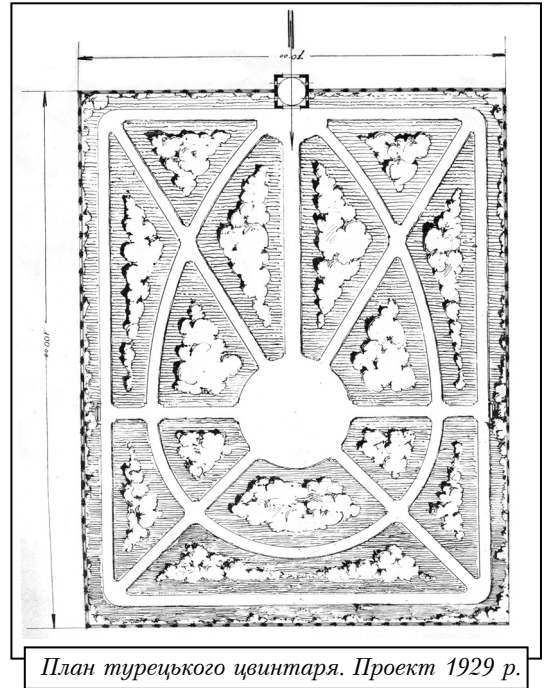

гометан, громадян Росії, які воювали на боці російської армії. Для того пропонується скласти докладний перелік турецьких цвинтарів на території Галичини, а також перелік похованих на них турецьких військовослужбовців.

9 січня 1928 р. міністерство громадських робіт Варшави отримавши від дирекції громадських робіт Львова лист, в якому зазначалося, що ціни на ґрунт поблизу забудованої частини міста дуже великі, запропонувало шукати його на відстані трьох або чотирьох кілометрів від рогаток Львова. Міністерство просило у короткий термін вислати плани та умови купівлі ґрунту для турецького цвинтаря [12]. Для закладення турецького цвинтаря площею близько півтора морга пропонувалися ґрунти у Білогорщі, Великім Голоско та Кривчицях. Окрім цих підміських околиць пропонувалися також ґрунти на Замарстинові, Сигнівці, Клепарові, Кульпаркові, Знесінні [13]. У цих околицях Львова знайшли три парцелі необхідної ґрунтової площі, які відповідали для закладення цвинтаря. Дві з них були розташовані на Кривчицях, а одна на Сихові [14].

У перших днях червня 1929 р. у справі закладення турецького військового кладовища до Львова мав прибути перший секретар посольства Туреччини Зеки Гаккі Бей (Zeki Nakki Bej), який мав вибрати ґрунтову парцелю з трьох представлених на вибір, а також розглянути пропозиції щодо виконання проекту турецького цвинтаря та проекту пам'ятника на честь полеглих турецьких вояків [15]. 31 травня 1929 р. міністерство громадських робіт Варшави поручило також воєводському уряду Львова представити секретарю посольства Туреччини Зеки Гаккі Бейу одного з відомих архітекторів воєводського уряду або з кваліфікованих приватних архітекторів, який міг би створити дані проекти [16].

11 червня 1929 р. до Львова прибув Зеки Гаккі Бей, який у супроводі представників дирекції громадських робіт відвідав турецькі поховання на військових цвинтарях у

План турецького цвинтаря. Проект 1929 р.

Перемишлі (7 могил), Самборі (1 могила), Стрию (518 могил), Дрогобичі (106 могил), Ходорові (7 могил), Рогатині (25 могил), Пукові (164 могили) [17]. 15 червня 1929 р. дирекція громадських робіт детально представила ґрунтову ділянку під закладення нового військового цвинтаря для турецьких вояків, кошторис для виконання ексгумації і перевезення останків, а також влаштування цвинтаря і пам'ятника на ньому [18].

15 липня 1929 р. посольство Туреччини у Варшаві звертається у листі до інженера Гільбріхта (Hilbrichta) з дирекції громадських робіт у Львові і просить якнайшвидше відповісти на запит першого секретаря посольства Зеки Гаккі Бей у справі кошторису проекту муру та брами турецького військового цвинтаря [19]. Будівельний уряд міністерства громадських робіт у Варшаві 16 липня 1929 р. просить дирекцію громадських робіт у Львові скласти кошторис турецького військового кладовища [20]. Згідно зі звіту воєводського уряду від 18 грудня 1928 р. прийнято два типи огороження

цвинтаря: 1) бетонне огороження висотою біля двох метрів; 2) огороження з ламаного каменю або цегли, висота муру мала становити 0,8 метра, стовпи огорожі біля двох метрів, а між ними залізні штахети. Вхідна брама мала бути залізною. Отримавши завдання 20 липня 1929 р. воєводський уряд м. Львова склав орієнтовний кошторис та ескізи плани для закладення турецького військового цвинтаря, який помістив би 1 200 поодиноких могил розміщених з обох боків проєктованих стежок. Поза могилами, як це видно на ескізі плану цвинтаря, всередині кожного поля запроектовано озеленення.

Кошторис мав п'ять варіантів, за першим вартість будівництва цвинтаря коштувала 100 000 злотих, за другим – 90 000, за третім і четвертим – 80 000, за п'ятим – 70 000 [21]. Ескізний проєкт цвинтаря турецьких вояків у Львові виконано 27 липня 1929 р. у архітектурно-конструктивному будівничому бюро при дирекції громадських робіт львівського воєводства [22]. За проєктом огороження цвинтаря мало бути виконано у східному стилі у вигляді ряду півковоподібних арок, розміри плану становили 100×70 метрів. Подібну арку мала мати

також і вхідна брама з кутими металевими ґратами.

5 серпня 1929 р. посольство Туреччини просить дирекцію громадських робіт у Львові надіслати кошторис та ескізний проєкт турецького військового кладовища для ознайомлення і погодження з міністерством крайової оборони в Ангорі [23]. 10 серпня 1929 р. посольство Туреччини у Варшаві отримало лист з кошторисом та ескізним проєктом і у відповіді на це 21 серпня 1929 р. висловило подяку дирекції громадських робіт львівського воєводства. 12 квітня 1937 р. радник Поніковський (Ponikowski) з міністерства внутрішніх справ Польщі повідомив воєводський уряд у Львові про приїзд Рідван Сафа Бора (Ridwan Safa Bor), першого секретаря амбасди Туреччини у Варшаві у справі вибору місця для запроектованого почесного турецького військового цвинтаря під Львовом. Радник просить воєводський уряд дати докладну інформацію про справу побудови цього цвинтаря і про результати доповіді міністерству внутрішніх справ Польщі [24].

21 травня 1937 р. львівський воєводський уряд дав відповідь у справі будівництва почесного цвинтаря турецьких вояків міністерству внутрішніх справ у Варшаві: секретар амбасди Туреччини у Варшаві Рідван Сафа Бор до сих пір не прибув [25]. Подібну відповідь на запит міністерства внутрішніх справ Польщі дав керівник відділу воєводського уряду Львова інженер Броніслав Вельчер (Bronisław Welczer) через рік – 12 березня 1938 р. [26]. Перший секретар амбасди Туреччини у Варшаві не прибув до Львова і навіть не відповів письмово у справі будівництва по-

*Мурована брама на Австрійський військовий цвинтар.
Фото 2008 р.*

чесного військового цвинтаря турецьких вояків загиблих під час Першої світової війни. Причиною цього був очевидно перебіг політичних подій, які склалися напередодні Другої світової війни.

Як наслідок у Львові так і не був побудований почесний військовий цвинтар турецьких вояків, а 10 турецьких вояків, які служили в австрійській армії і після загибелі були поховані на Австрійському військовому цвинтарі до наших днів не збереглися. У 1946–1947 роках, після другого свого приходу до Львова, більшовики зрівняли з землею бульдозерами і перекопали Австрійський військовий цвинтар, а на його місці влаштували цивільні та військові поховання. Колишній Радянський Союз ніколи не підписував міжнародних угод про охорону та відновлення військових могил. Тому майже всі нерадянські цвинтарі тоді вважалися ворожими і підлягали ліквідації. Від 1946 р. тут розпочато цивільні поховання. Австрійський військовий цвинтар приєднали до Личаківського і утворили нове 82-ге поле, яке поділили на окремі ділянки. Похованих на цьому полі вписували у новостворені цвинтарні книги 82-го, 82-го а, 82-го б, 82-го в полів [27].

У нижній частині колишнього Австрійського військового цвинтаря (частково на ексгумованій в 1935 – 1937 роках території 82-го поля і трохи далі, аж до теперішньої вул. І. Мечнікова) до 1939 р. існував приватний город Боднарів. У липні 1944 р. більшовики відібрали Боднарам город. На місці колишнього городу тоді був закладений військовий цвинтар для вояків Червоної армії, на якому поховано в земляних могилах у 1944–1950-х роках разом з вояками НКВС 3491 особу. Згідно книги реєстрації до них відносяться 1252 радянські вояки, які були поховані: у 1945 – 574 особи, у 1946 – 456 осіб, у 1947 – 148 осіб, у 1948 – 54 особи, у 1949 – 18 осіб, у 1950 – 2 особи [28]. За архівними даними, на цьому цвинтарі, поруч з вояками радянської армії, які померли від ран у шпиталях Льво-

ва, ховали вояків дивізії НКВС, котрі воювали на Львівщині з підрозділами Української Повстанської Армії. Ці вояки були причетні також до масових репресій проти місцевого населення.

Теперішній вигляд новий військовий цвинтар (або так зване «Марсове поле») отримав у 1974 р. Його планування здійснено за проектом архітекторів А. Шуляра, В. Каменщика та скульптора В. Бойка. Під плитами з чорного граніту, які розташовані по обидва боки головної алеї, перепоховані вояки Червоної армії. Написи з іменами полеглих на плитах – переважно без дат життя, лише на кількох перших могилах є дати смерті. Оскільки роки загибелі 1945–1950 роках не співпадали з Другою світовою війною, компартійні функціонери вирішили не писати їх на гранітних плитах військового меморіалу.

У верхній частині «Марсового поля» на початку 1990-х років встановлено металевий хрест, який пофарбовано «під березу», на знак пам'яті колишніх поховань Українських Січових Стрільців. В нижній частині «Марсового поля», стоять поставлені в один ряд три невеликі кам'яні хрести, під якими знаходяться крипти-гробниці. В 1994–1998 роках тут перепоховано 250 жертв більшовицького терору зі Замарстинівської тюрми. Згодом, в 1999 р. перезахоронено ще понад 140 жертв з цієї ж в'язниці.

Від Австрійського військового цвинтаря, на якому було поховано після Першої світової війни 10 турецьких вояків, дотепер залишилася лише вхідна брама з боку вул. Черемшини (давніше – вул. Цетнарівка) та могила Павла Лиськевича, четаря Української Галицької армії. Зважаючи на те, що на цьому колишньому військовому цвинтарі була похована велика кількість вояків, в тому числі і турецьких, потрібно було б зазначити його місце хоча б пам'ятним знаком з переліком загиблих, так як це робиться в усіх цивілізованих країнах світу.

ДЖЕРЕЛА

1. Книги границь, 1607 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 52 [Магістрат м. Львова]. – Оп.2. – Спр. 654. – Арк. 2.
2. Переписка з Міністерством внутрішніх справ, суспільних робіт і Тернопільським воєводським управлінням про побудову військового кладовища для загиблих військовослужбовців турецької армії біля Львова. – Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2144. – Арк. 2.
3. Baczyńska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim. – Lwów, 1937. – S. 9; Medyński A. Przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim. – Lwów, 1937. – S. 10.
4. Плани військового кладовища на Личакові у Львові. – ДАЛО. – Ф. 1 [Львівське воєводське управління, 1921–1939 роки. Будівельний відділ з тематичним і місцевим каталогом]. – Оп. 50. – Спр. 168. – С. 10.
5. Переписка з Міністерством внутрішніх справ, суспільних робіт і Тернопільським воєводським управлінням про побудову військового кладовища для загиблих військовослужбовців турецької армії біля Львова. – ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2144. – Арк. 1.
 6. Там само. – Арк. 1 зв.
 7. Там само. – Арк. 30.
 8. Там само. – Арк. 29, 29 зв.
 9. Там само. – Арк. 30, 30 зв.
 10. Там само. – Арк. 31.
 11. Там само. – Арк. 31 зв.
 12. Там само. – Арк. 46.
 13. Там само. – Арк. 46-103.
 14. Там само. – Арк. 104-108.
 15. Там само. – Арк. 109.
 16. Там само. – Арк. 109
 17. Там само. – Арк. 110, 110 зв.
 18. Там само. – Арк. 112 зв.
 19. Там само. – Арк. 115 зв.
 20. Там само. – Арк. 116.
 21. Там само. – Арк. 118, 118 зв.
 22. Там само. – Арк. 119, 120.
 23. Там само. – Арк. 121.
 24. Там само. – Арк.127.
 25. Там само. – Арк. 130.
 26. Там само. – Арк. 131.
27. Цвинтарна книга за 1946 р. // ДАЛО.
28. Цвинтарні книги за 1945 р., 1946 р., 1947 р., 1948 р., 1949 р., 1950 р. // ДАЛО.

АРХІВИ, ДОКУМЕНТИ

В архіві Служби безпеки України зберігається кримінальна справа № 74629-ФП, яка містить список військовополонених-повстанців армії Української Народної республіки, розстріляних 23 листопада 1921 року під селищем Базар Народицького району Житомирської області.

Він містить прізвище, ім'я, по-батькові, рік та місце народження кожного з 360 (хоча вважають, що розстріляно 359) учасників Другого Зимового походу. Назви населених пунктів, написання яких у справі нерозбірливе, супроводжуються знаком питання, або пропускаються.

За документами цієї архівної справи 2001 року видавництвом «Діюкор» була опублікована книга «Рейд у вічність» під загальною редакцією президента історичного клубу «Холодний Яр» Романа Ковалюка. Книга, зокрема, містить даний список учасників походу, а також опрацьовані упорядниками та звірені з іншими джерелами відомості про них.

Проте ми надаємо список з архівної справи, який, звісно, потребує значних уточнень і доповнень, що має бути справою наступних дослідників.

Список військовополонених-повстанців армії УНР, розстріляних 23 листопада 1921 р. під селищем Базар Волинської губернії.

1. Сузима (можливо – Дугельський) Григорій Макарович, 1891, м. Полтава.
2. Мироненко Кузьма Давидович, 1891, с. Піски Лохвицького пов. Полтавської губ.
3. Петренко Іван Денисович, 1897, с. Серби Могилівського пов. Подільської губ.
4. Тронько Авксентій Іванович, 1890, с. Соколюк Подільської губ.
5. Мількер Леопольд Адольфович, 1901, Галичина.
6. Шафрановський Андрій Феодистович, 1898, Могилівська губ.
7. Швидак Максим Якович, 1897, Остерський пов. Чернігівської губ.
8. Якубовський Павло Володимирович, 1895, м. Біла Церква Київської губ.
9. Решетніков Микола Георгійович, 1890, м. Полтава.
10. Онуфрійчук Герасим Семенович, 1888, с. Вікторівка Бердичівського пов. Київської губ.
11. Шведюк Яків Васильович, 1898, м. Чернігів,
12. Єгор Ернест Артурович, 1890, м. Прага.
13. Погиба Федор Данилович, 1898, м. Літки Чернігівської губ.
14. Лотовський Володимир Павлович, 1894, Олександрійський пов. Херсонської губ.
15. Грох Митрофан Васильович, 1888, м. Народичі Овруцького пов. Волинської губ.
16. Яско Анастас Стефанович, 1896, м. Київ.
17. Янишевський Федір Михайлович, 1889, м. Янівка Ковельського пов. Волинської губ.
18. Бережний Сидір Петрович, 1889, м. Бахмач Чернігівська губ.

19. Венгржанівський Володимир Фролович, 1895, м. Кам'янець Подільської губ.
20. Сокрут Наум Авраамович, 1891, с. Нижня Сироватка Сумського пов. Харківської губ.
21. Збарашенко Олександр Петрович, 1894, м. Сквиря, Київської губ.
22. Соломонівський Василь Володимирович, 1897, с. Яцьки Канівського пов. Київської губ.
23. Черниш Володимир Кононович, 1897, м. Полтава.
24. Бойко Андрій Олександрович, 1899, м. Біла Церква Київської губ.
25. Синиця Стефан (незаконнонароджений), 1887, с. Узин Васильківського пов. Київської губ.
26. Скорняков Сергій Іванович, 1883, м. Оренбург.
27. Васильєв Олександр Миронович, 1897, м. Кам'янець Подільської губ.
28. Козій Іван Павлович, 1889, с. Дорогове Станіславського пов. (Галичина).
29. Стрижельницький Олександр Олістратович, 1890, м. Кам'янець Подільської губ.
30. Кузьменко Митрофан Юхимович, 1889, м. Вертіївка Чернігівської губ.
31. Шуру-Бура Іван Лукич, 1891, м. Борзна Чернігівської губ.
32. Кибальник Сила Пантелеймонович, 1889, с. Бернича Слобода Роменського пов. Полтавської губ.
33. Крижанівський Павло Павлович, 1887, с. Стара Шаропанівка Подільської губ.
34. Новоленик Євген Ларіонович, 1898, м. Бар Подільської губ.
35. Шевченко Григорій Васильович, 1895, с. Андріяшівка Лохвицького пов. Полтавської губ.
36. Козаченко Микола Євдокимович, 1885, с. Клинівка Бахмутського пов. Катеринославської губ.
37. Зубків Олексій Мусійович, 1900, с. Адамівка Летичівського пов. Подільської губ.
38. Подільської губ.
39. Завальницький Петро Каленикович, 1894, м. Кашлиці Кам'янецького пов. Подільської Губ.
41. Корбут Степан Іванович, 1890, с. Рубненка Сквирського пов. Київської губ.
42. Арцик Іван Пилипович, 1896, м. Пірятин Полтавської губ.
43. Сагусий Явсентій Данилович, 1897, м. Мена Сосницького пов. Чернігівської губ.
44. Солтановський Микола Олександрович, 1895, м. Київ.
45. Попович Василь Михайлович, 1897, с. Коровай Городищенської вол. Переяславського пов. Полтавської губ.
46. Феодорів Яків Васильович, 1899, м. Золочів Харківської губ.
47. Стародуб Никифор Григорович, 1897, м. Джури Ямпільського пов. Подільської губ.
48. Штан Іван Федорович, 1898, м. Ямпіль Подільської губ.
49. Жуков Микола Йосипович, 1889, м. Житомир Волинської губ.
50. Харжевський Володимир Степанович, 1902, м. Піщанка Подільської губ.
51. Борисенко Денис Петрович, 1888, с. Горнянка Ніжинського пов. Чернігівської губ.
52. Омелянков Максим Васильович, 1887, с. Грибаново Новоречинської вол. Оршанського пов. Псковської губ.
53. Кривокобильський Монан Павлович, 1896, с. Левченки Роменського пов. Полтавської губ.
54. Малевич Михайло Іванович, 1902, м. Ковиль Мінської губ.
55. Микуленко Данило Якович, 1890, с. Вербівка Зміївського пов. Харківської губ.
56. Медведський-Коваль Костянтин Васильович, 1895, с. Кочубіїв Кам'янецького пов. Подільської губ.
57. Кишковський Володимир Антонович, 1897, с. Коплевака Липовецького пов. Київської губ.
58. Дараган Іван Андрійович, 1891 (анкети не виявлено).

59. Голобородько Микола Максимович, 1896, с. Кошевате Таращанського пов. Київської губ.
60. Дзячківський Іван Вікентійович, 1892, м. Торчин Луцького пов. Волинської губ.
61. Соліус Петро Іванович, 1896, с. Новомислинці Слов'янської вол. Ізюмського пов. Харківської губ.
62. Солтученко Михайло Харлампійович, 1896, м. Голта Херсонської губ.
63. Гаєвський Стефан Юхимович, 1896, м. Рівне Волинської губ.
64. Невідничий Петро Якович, 1894, м. Градизьк Кременчуцького повіту Полтавської губ.
65. Декаленко Петро Максимович, 1896, м. Сквиря Київської губ.
66. Гиньков Михайло Євгенович, 1887, с. Імганівка Могилівського пов. Подільської губ.
67. Романенко Степан Якимович, 1896, м. Харків.
68. Запорожець Данило Семенович, 1899, м. Миколаїв Херсонської губ.
69. Вержбович Леонтій Павлович, 1891, с. Черепин Таращанського пов. Київської губ.
70. Іваненко Яким Захарович, 1892, м. Одеса.
71. Старенький Яків Никифорович, 1896, с. Боговиця Кам'янецького пов. Подільської губ.
72. Ходько Борис Олексійович, 1898, м. Київ.
73. Зеньченко Лука Олексійович, 1883, с. Людкове Новозибківського пов. Чернігівської губ.
74. Шмелівський Станіслав Костянтинович, 1890, м. Фастів Київської губ.
75. Куденський Євген Михайлович, 1892, м. Летичів, Подільської губ.
76. Прохоров-Нікітін Іван Микитович, 1890, м. Петербург.
77. Крутокоп Яків Ельвович, 1896, м. Тернівка Подільської губ.
78. Приполок Захар Ілліч, 1899, с. Полісся Овруцького повіту Волинської губ.
79. Федоренко-Євтухів Микола Іванович, 1900, м. Кам'янець Подільської губ.
80. Мелентьєв Михайло Львович, 1898, м. Ямпіль Подільської губ.
81. Тютюнник Степан Максимович, 1894, с. Шатава Кам'янецького пов. Подільської губ.
82. Гуцало Михайло Олексшович, 1883, с. Глушківці Кам'янецького пов. Подільської губ.
83. Лисовський Олександр Григорович, 1895, м. Одеса Херсонської губ.
84. Саківський Микола Григорович, 1890, Волинський пов. Волинської губ.
85. Гуденко Петро Спиридонович, 1896, Бесарабська губ.
86. Луб'яний Василь Онуфрійович, 1896, с. Юшків Ріг Таращанського пов. Київської губ.
87. Сальський Олексій Петрович, 1895, м. Кременець Волинської губ.
88. Сускин Павло Юхимович, 1898, с. Нові Петрівці Київського пов. Київської губ.
89. Редкин Максим Григорович, 1900, м. Херсон.
90. Ендрик Йосип Лазарович, 1893, м. Рига Ліфляндської губ.
91. Василів Михайло Миронович, 1900, с. Шустівці Рахтецької вол. Кам'янецького пов. Подільської губ.
92. Токаревич Костянтин Антонович, 1886, Кам'янецький пов. Подільської губ.
93. Олехнович Семен Никонович, 1897, Пінський пов. Мінської губ.
94. Манжула Іван Федорович, 1898, м. Переяслав Київської губ.
95. Хульченко Мирон Антонович, 1901, Уманський пов. Київської губ.
96. Голуб Артем Павлович, 1898, с. Азак Лебединського пов. Харківської губ.
97. Вередин Василь Ананійович, 1899, с. Виляровщина Ямпільського пов. Подільської губ.
98. Майданюк Степан Іванович, 1899, с. Северинівка Брацлавського пов. Подільської губ.
99. Страшкевич Борис Паладійович, 1895, м. Умань Київської губ.

100. Федор¹в Степан Семенович, 1990, Галичина.
101. Костецький Трохим Семенович, 1899, м. Голта Херсонської губ.
102. Полторак Олександр Іванович, 1899, Уманський повіт Київської губ.
103. Вергун Семен Семенович, 1897, с. Михайло-Аклівка (?) Карабутівської (?) вол. Конотопського пов. Чернігівської губ.
104. Данилевський Андрій Іванович, 1901, м. Немир¹в Подільської губ.
105. Рижак Павло Сергшович, 1897, с. Шалми (?), Ладижинської вол. Уманського пов. Київської губ.
106. Рудницький Василь Дмитрович, 1899, Галичина.
107. Поліщук Антон Васильович, 1889, с. Чмирівка Тростянецької вол. Васильківського пов. Київської губ.
108. Шелест Пилип Васильович, 1889, Харківська губ.
109. Добровольський Гаврило Антипович, 1891, місце народження не вказано.
110. Білокрис Мусій Спиридонович, 1900, с. Верхні Димарі Катеринославської губ.
111. Янишевський Костянтин Іванович, 1899, м. Корсунь Київської губ.
112. Нестеренко Андрій Іванович, 1898, Полтавська губ.
113. Сvirгодський Володимир Іванович, 1891, м. Кам'янець Подільської губ.
114. Когун Сава Максимович, 1893, Кам'янецький пов. Подільської губ.
115. Зубченко Олександр Пилипович, 1893, с. Сердаліївка Єлисаветградського пов. Херсонської губ.
116. Кузьмін Яків Васильович, 1899, с. Василівка Ісаївської вол. Ананьївського пов. Херсонської губ.
117. Калишський Дем'ян Іванович, 1898, Ямпільський пов. Подільської губ.
118. Борщевський Тимофій Захарович, 1891, с. Звілин (?), Микулинецької вол. Волинського пов. Волинської губ.
119. Кузьмін Василь Микитович, 1884, с. Стригуни Курської губ.
120. Олійник Гнат Васильович, 1896, Уманський пов. Київської губ.
121. Бичко Стефан Якович, 1898, с. Дерменка Катеринославської губ.
122. Бондаревич Станіслав Варфоломійович, 1894, с. Жешненці Подільської губ.
123. Соколовський Станіслав Аполович, 1896, Подільська губ.
124. Тройнюк Юхим Прокопович, 1892, с. ітава Кам'янецького пов. Подільської губ.
125. Приходський Олександр Семенович, 1890, с. Містечко Таращанського (?) пов. Київської губ.
126. Очеретний Тимофій Степанович, 1899, с. Грознатівка (?) Ямпільського
127. пов. Подільської губ
128. Маницький Іван Михайлович, 1898, м. Кам'янець Подільської губ.
129. Плахтій Купріян Федорович, 1900, с. Майківка (?) Уманського пов. Київської губ.
130. Танасечук Павло Варфоломійович, 1900, с. Медівка Липовецького пов. Київської губ.
131. Чорний Клим Фадейович, 1896, Катеринославська губ.
132. Стеблин Іван Дмитрович, 1899, с. Адамівка Чигиринського пов. Київської губ.
133. Радіоненко Тимофій Якович, 1898, хут. Лисконагов Колнівського пов. Харківської губ.
134. Вашкевич Михайло Максимович, 1899, с. Вилагах (?) Скригаловської (?) вол. Мозирського повіту Мінської губ.
135. Голуб Василь Григорович, 1889, с. Нова Соколівка (?) Проскурівського пов. Подільської губ.
136. Якимченко Микола Михайлович, 1900, Козелецький пов. Чернігівської губ.
137. Мельниченко Олексій Федорович, 1882, м. Васильків Київської губ.

138. Каменецький Михайло Григорович, 1898, с. Грунь Зіньківського пов. Полтавської губ.
139. Деменчук-Ходаківський Олександр Васильович, 1900, Волинська губ.
140. Моргун Степан Трохимович, 1900, с. Малі Прищепи (?) Канівського пов. Київської губ.
141. Андрієвський Костянтин Андрійович, 1897, с. Юшків Р1г Таращанського пов. Київської губ.
142. Радченко Василь Матвійович, 1894, с. Зазим'є Остерського пов. Чернігівської губ.
143. Шевченко Василь Олексійович, 1890, с. Сухе Кобеляцького пов. Полтавської губ.
144. Качан Корній Назарович, 1899, Єзеранська вол. Васильківський пов. Київської губ.
145. Дяченко Микола Олександрович, 1896, хут. Романівка Хорольського пов. Полтавської губ.
146. Ангелюк Василь Тимофійович, 1901, с. Кам'янець Таргівської (?) вол. Уманського пов. Київської губ.
147. Щербина Роман Климентійович, 1898, Іванківська вол. Уманський пов. Київської губ.
148. Проскурня Георгій Дмитрович, 1901, м. Хотин Бесарабської губ.
149. Мороз Максим Купріянович, 1898, с. Антонівка Соболівської вол. Гайсинського пов. Подільської губ.
150. Гладченко Ілько Семенович, 1888, Васильківський пов. Київської губ.
151. Колінко Іван Петрович, 1899, Хорольський пов. Полтавської губ.
152. Чередниченко Степан Омелянович, 1898, Васильківський пов. Київської губ.
153. Єрмаков Георгій Севастьянович, 1899, с. Колоша Валківського пов. Харківської губ.
154. Канащук Григорій (по-батькові не вказано), 1900, Новоград-Волинський пов. Волинської губ.
155. Пастушенко Іван Андрійович, 1891, с. Гнилиці Збаразького пов. (Галичина).
156. Сичов Петро Порфирійович, 1899, Верхньодніпровський пов. Катеринославської губ.
157. Шиманський Карпо Гарасимович, 1900, Подільська губ.
158. Шейнов Петро Іванович, 1899, Сосницький пов. Чернігівської губ.
159. Швець Василь Максимович, 1895, Уренецька (?) вол. Кам'янецького пов. Подільської губ.
160. Кулик Іван Іванович, 1900, м. Яготин Пирятинського пов. Полтавської губ.
161. Клепач Ілля Юхимович, 1900, с. Западінці Лохвицького пов. Полтавської губ.
162. Распашнюк Андрій Семенович, 1899, м. Літин Подільської губ.
163. Божко Спиридон Омелянович, 1898, с. Тувинці Київської губ.
164. Візир Гаврило Григорович, 1899, Зіньківський пов. Полтавської губ.
165. Баранов Георгій Арсентійович, 1898, Пашковецька (?) вол. Проскурівського пов. Подільської губ.
166. Тарасенко Прокіп Григорович, 1898, с. Кручі Богодухівського пов. Харківської губ.
167. Оландаренко Карпо Іванович, 1900, с. Полова Прилуцького пов. Полтавської губ.
168. Кримський Микола Антонович, 1900, м. Київ.
169. Соболь Левко Васильович, 1897, с. Богочаське (?) Опанасівської вол. Новомосковського пов. Катеринославської губ.
170. Бондаренко Оверко Ісакович, 1890, с. Синиця Богоуславської вол. Канівського пов. Київської губ.
171. Маширов Микола Дмитрович, 1899, с. Шипівка Путивльського пов. Чернігівської губ.
172. Натенко Микола Ілліч, 1894, Галичина.
173. Постелинський Денис Людвигович, 1896, с. Телепеньки Вінницького пов. Подільської губ.

174. Білецький Іван Омелькович, 1898, Богуславська вол. Уманського пов. Київської губ.
175. Радченко Іван Сергійович, 1890, с. Зазим'є Остерського пов. Чернігівської губ.
176. Ананьєв Микола Петрович, 1898, с. Біле (?) Ямпільського пов. Подільської губ.
177. Гапоненко Захар Дмитрович, 1896, Вільнянська вол. Бердянського пов. Таврійської губ.
178. Григоренко Никон Іванович, 1897, Воронежська губ.
179. Киволін Варлам Іванович, 1899, с. Олешенка Селецької вол. Тройчевського пов. Орловської губ.
180. Жир Василь Дорофійович, 1899, с. Хандиліївка Павлоградського пов. Катеринославської губ.
181. Гловинський Мусій Миколайович, 1896, с. Темне Гайсинського пов. Подільської губ.
182. Кранц Іосип Іосипович, 1900, Австро-Угорщина.
183. Харін Василь Терентійович, 1889, с. Васищево Харківського пов. Харківської губ.
184. Кучер Оникій Тимофійович, 1900, с. Малі Степанці Канівського пов. Київської губ.
185. Онищенко Іван Степанович, 1898, м. Ямпіль Подільської губ.
186. Ярешенчук Петро Лукич, 1897, Кам'янецький пов. Подільської губ.
187. Чадринський Іван Павлович, 1899, Вольківський пов. Харківської губ.
188. Деменов Володимир Іванович, 1879, м. Київ.
189. Куник Іван Давидович, 1896, с. Шугаєве Уманського пов. Київської губ.
190. Буригин Михайло Олексійович, 1896, м. Єлисаветград Херсонської губ.
191. Сердюк Данило Костянтинович, 1897, с. Ковничі (далі не зрозуміло).
192. Мещеряков Тимофій Бенедиктович, 1897, Бахмутський пов. Катеринославської губ.
193. Сидоренко Семен Іванович, 1899, с. Хибалівка Ніжинського пов. Чернігівської губ.
194. Горков Іван Іванович, 1898, с. Пудлівці Кам'янецького пов. Подільської губ.
195. Усенко Валерій Іванович, 1897, с. Карпилівка Полтавської губ.
196. Мокрицький Діонісій Іванович, 1900, Чернявська вол. Бердичівського пов. Київської губ.
197. Федорук Павло Лаврентійович, 1900, с. Дорошівка Ямпільського пов. Подільської губ.
198. Шкумат Василь Дмитрович, 1898, Сумський пов. Харківської губ.
199. Борденюк Олександр Миколайович, 1899, Кондратівська вол. Ананівського пов. Херсонської губ.
200. Савченко Трохим Архипович, 1899, с. Дмитрівка Конотопського пов. Чернігівської губ.
201. Радченко Стефан Михайлович, 1897, Старобільський пов. Харківської губ.
202. Власов Павло Семенович, 1897, Лунпівська вол. Тираспольського пов. Херсонської губ.
203. Давидчук Влас Парфенович, 1895, с. Круті Горби Таращанського пов. Київської губ.
204. Паламаренко Федот Григорович, 1898, с. Шпетівка Конотопського пов. Чернігівської губ.
205. Балтян Петро Васильевич, 1897, Ямпільський пов. Подільської губ.
206. Марков Володимир Михайлович, 1900, с. Саврань Балтського пов. Подільської губ.
207. Колесніков Терентій Лаврентійович, 1899, м. Ново-Георгіївськ Херсонської губ.
208. Свиридов Григорій Терешкович, 1894, Козелецький пов. Чернігівської губ.
209. Бузун Данило Савелійович, 1893, с. Матіївка Конотопського пов. Чернігівської губ.
210. Мон За Літ (китаєць), 1885, м. Харбін.
211. Гуменюк Карпо Григорович, 1898, с. Нова Соколівка Проскурівського пов. Подільської губ.
212. Долгий Юхим (по-батькові не вказано), 1892, Подільська губ.

213. Тимощук Михайло Іванович, 1899, с. Велика Березна Заславського пов. Волинської губ.
214. Головченко Яків Іванович, 1883, с. Чечелівка (?) Олександрійського пов. Херсонської губ.
215. Остремів Григорій Омелянович, 1900, с. Кам'яні (?) Волинської губ.
216. Лисогор Павло Михайлович, 1901, м. Олександрія Херсонської губ.
217. Кучеренко Феодосій Федорович, 1890, хут. Сетоха Кубанської область
218. Коханко Павло Григорович, 1900, с. Боровка (?) Подільської губ.
219. Дробот Яків Васильович, 1894, м. Лукашівка Липовецького пов. Київської губ.
220. Дробинський Петро Маркович, 1902, м. Катеринослав.
221. Демченко Петро Костянтинівич, 1899, Глухівський пов. Чернігівської губ.
222. Козловський Тимофій Михайлович, 1896, м. Болград Бессарабської губ.
223. Кайдан Стефан Захарович, 1897, с. Терехівка Чернігівського пов. Чернігівської губ.
224. Кисличук Іван Гнатович, 1896, с. Жабокрички Голованівського пов.
225. Подільської губ.
226. Лященко Федір Якович, 1898, с. Гирівка Конотопського пов. Чернігівської губ.
227. Светненко Данило Григорович, 1897, с. Див'яни Радомишльського пов. Київської губ.
228. Рубан Іван Лукич, 1899, с. Чубичі Чернігівського пов. Чернігівської губ.
229. Шевченко Лазар Харитонович, 1899, с. Пшеничне Канівського пов. Київської губ.
230. Шапа Гнат Якович, 1889, Кобеляцький пов. Полтавської губ.
231. Чубко Федір Федорович, 1900, с. Кошаринці Ольгопільського пов.
232. Подільської губ.
233. Ладенюк Фома Михайлович, 1900, с. Матка Ямпільський пов. Подільської губ.
234. Гоманюк Сазан Арсентійович, 1897, с. Войтівка, Уманського пов. Київської губ.
235. Щербак Степан Терентійович, 1901, Таращанський пов. Київської губ.
236. Бондар Федір Онисимович, 1901, с. Кам'янець Савранівської вол. Балтського пов. Подільської губ.
237. Прокопець Степан Кіндратович, (рік народження не пам'ятає), с. Макненка Васильківського пов. Київської губ.
238. Липовський Григорій Сергійович, 1898, с. Северинове Кам'янської вол. Ольгопільського пов. Подільської губ.
239. Усик Автоном Максимович, 1896, с. Молдавка Липовенської вол. Балтського пов. Подільської губ.
240. Шеденко Микита Христофорович, 1895, с. Писківці Кременчуцького пов. Полтавської губ.
241. Ковтуненко Іван Наумович, 1896, с. Токмак Бердянського пов. Таврійської губ.
242. Усенко Віталій Вікентійович, 1887, м. Житомир Волинської губ.
243. Музика Василь Михайлович, 1886, с. Стареньке Яворівського пов. (Галичина).
244. Акаловський Вадим Євгенович, 1900, Кам'янецький пов. Подільська губ.
245. Петриченко Данило Юхимович, 1898, с. Карасенці Городищенської вол. Пирятинського пов. Полтавської губ.
246. Ільченко Семен Григорович, 1899, м. Бахмач Чернігівської губ.
247. Ворепрівський Кирило Лаврентійович, 1895, с. Окнина (?) Гайсинського пов. Подільської губ.
248. Грицарюк Нестір Павлович, 1893, с. Карабичів Кам'янецького пов. Подільської губ.
249. Краковський Максим Михайлович, 1897, с. Розналивці Ямпільського пов. Подільської губ.
250. Щербак Федір Якимович, 1897, с. Кренківка Кременчуцького пов. Полтавської губ.

251. Поломарчук Олександр Якимович, 1897, с. Моївка Ямпільського пов. Подільської губ.
252. Іванюк Дем'ян Павлович, 1898, с. Сокала Кам'янецького пов. Подільської губ.
253. Бабич Іван Дмитрович, 1900, с. Петрині (?) Єлисаветградського пов. Херсонської губ.
254. Кушлинський Адам Іванович, 1891, с. Макарове Ущицького пов. Подільської губ.
255. Іванюк Василь Михайлович, 1899, с. Вільгид Товмачівського пов. (Галичина).
256. Слободян Филімон Кирилович, 1892, с. Чернятка Гайсинського пов. Подільської губ.
257. Уланов Олександр Володимирович, 1901, с. Бандурів Балтського пов. Подільської губ.
258. Горний (Грихно) Григорій Андрійович, 1900, с. Онисове (?) Янівської вол. Чернігівської губ.
259. Горбач Іван Олександрович, 1887, с. Курені Бахмацької вол. Конотопського пов. Чернігівської губ.
260. Клименко Антон Никифорович, 1891, с. Новий Тагамлик Конградського пов. Полтавської губ.
261. Лабун Сава Сергійович, 1893, с. Рахнівка Гайсинського пов. Подільської губ.
262. Іщенко Іван Іванович, 1898, Зіньківський пов. Полтавської губ.
263. Швець Сергій Іванович, 1899, с. Криве Озеро Ананівського пов. Херсонської губ.
264. Губенко Зиновій Трифонович, 1899, м. Ладижин Гайсинського пов. Подільської губ.
265. Радий Дмитро Петрович, 1897, с. Бабчинці Ямпільського пов. Подільської губ.
266. Закурдаєв Максим Стефанович, 1898, с. Нежегось Корошинського пов. Курської губ.
267. Наавгуст Степан Якович, 1897, с. Сапіжанка Рожнятівської вол. Ямпільського пов. Подільської губ.
268. Панченко Юхим Миколайович, 1899, с. Христинівка, Уманського пов. Київської губ.
269. Хозинський Степан Гаврилович, 1898, с. Почапінці Кам'янецького пов. Подільської губ.
270. Власюк Павло Григорович, 1897, Київська губ.
271. Зленко Микола Петрович, 1900, Макарівський пов. Київської губ.
272. Іваницький Іван Іванович, 1901, хут. Хаченків Лохвицького пов. Полтавської губ.
273. Бортницький Володимир Максимович, 1900, Бобруйський пов. Мінської губ.
274. Федоренко Іван Петрович, 1893, Могилівський пов. Подільської губ.
275. Шупик Яким Гнатович, 1898, м. Росава Канівського пов. Київської губ.
276. Чорний Василь Микитович, 1896, с. Кадіївці Кам'янецького пов. Подільської губ.
277. Навродський Василь Сидорович, 1900, Могилівський пов. Подільської губ.
278. Гирич Петро Трохимович, 1899, м. Вінниця Подільської губ.
279. Корнієнко Тимофій Микитович, 1897, м. Бердянськ Таврійської губ.
280. Ковальський Дмитро Павлович, 1897, Подільська губ.
281. Гоянов Володимир Георгійович, 1894, Волинська губ.
282. Атнабунт Захар Ілліч, 1897, м. Бахмут Катеринославської губ.
283. Слободян Антон Васильович, 1896, с. Баловиця Кам'янецького пов. Подільської губ.
284. Швець Яків Васильович, 1896, с. Красна Руда Світловської вол. Кременчуцького пов. Полтавської губ.
285. Храмов Михайло Іванович, 1898, м. Харків.
286. Гаренов Олександр Миколайович, 1898, м. Путивль Курської губ.
287. Грицишин Олексій Григорович, 1898, с. Ятрівка Ямпільського пов.
288. Подільської губ.
289. Песецький Михайло Миколайович, 1899, с. Коси Ямпільського пов. Подільської губ.

290. Браславський Антон Якимович, 1899, Ямпільський пов. Подільської губ.
291. Венглевський Тимофій Григорович, 1885, м. Оренін Кам'янецького пов. Подільської губ.
292. Дейкун Яків Юхимович, 1898, с. Лукачівці (?) Лубенського пов. Полтавської губ.
293. Дудар Андрій Демидович, 1889, Проскурівський пов. Подільської губ.
294. Слободянюк Павло Панасович, 1896, с. Андріївка Бердичівського пов. Київської губ.
295. Опороснюк Григорій Каленикович, 1900, с. Риченярівка (?) Ямпільського пов. Подільської губ.
296. Бідний Павло Іванович, 1886, м. Макодонськ Канівського пов. Київської губ.
297. Герасимук Данило Данилович, 1898, м. Бахмач Конотопського пов. Чернігівської губ.
298. Моцедарський Микола Олександрович, 1892, м. Вінниця Подільської губ.
299. Хмель Антон Федорович, 1898, м. Заслав Волинської губ.
300. Шкіра Мусій Силович, 1900, с. Рудки (?), Яблунівської вол. Лубенського пов. Полтавської губ.
301. Захаренко Спиридон Олексійович, 1897, м. Кам'янець Подільської губ.
302. Мердієвський Антон Аврамович, 1895, с. Розкоп Бердичівського пов. Київської губ.
303. Маринич Петро Іванович, 1899, с. Ічня Борзнянської вол. Чернігівського пов. Чернігівської губ.
304. Швиденко Нестір Сергійович, 1901, м. Черкаси Київської губ.
305. Чичман Іван Йосифович, 1892, с. Андріяшівка Лохвицького пов. Полтавської губ.
306. Михайленко Яків Іванович, 1896, Кролевецький пов. Чернігівської губ.
307. Шиян Микола Пилипович, 1901, м. Березові Луки Миргородського пов. Полтавської губ.
308. Приходько Митрофан Микитович, 1898, Чернігівський пов. Чернігівської губ.
309. Дрозденко Ясен Дем'янович, 1901, м. Кам'янець Подільської губ.
310. Плавка Трохим Іванович, 1899, с. Ставище Таращанського пов. Київської губ.
311. Слободенюк Леонтій Федорович, 1898, м. Брацлав Подільської губ.
312. Делозовський Олександр Іванович, 1899, м. Київ.
313. Алексеев Іван (по-батькові не вказано), 1901, Псковська губ.
314. Скорич Левко Іванович, 1900, Ямпільський пов. Подільської губ.
315. Бондаренко Феодосій Давидович, 1897, хут. Зелений Черкаського пов. Київської губ.
316. Вовк Арсеній Спиридонович, 1900, Подільська губ.
317. Силецький Володимир Михайлович, 1896, Подільська губ.
318. Слюсарев Павло Григорович, 1894, с. Гришка Рильського пов. Курської губ.
319. Копнюк Леонтій Іванович, 1899, Овруцький пов. Волинської губ.
320. Андруско Филімон Кирилович, 1892, Кам'янецький пов. Подільської губ.
321. Фарафонов Мусій Федотович, 1898, Ямпільський пов. Подільської губ.
322. Швець Федір Федорович, 1885, с. Баговець Кам'янецького пов. Подільської губ.
323. Шипованов Яків Петрович, 1899, м. Ямпіль Подільської губ.
324. Буравскої Андрій Павлович, 1898, с. Чураєво Шибекеевської вол. (?) Белгородського пов. Курської губ.
325. Мельник Петро Леонтійович, 1899, с. Годжбівка Ямпільського пов. Подільської губ.
326. Нароган Сидір Іванович, 1900, с. Асбівка (?) Ямпільського пов.
327. Подільської губ.
328. Левтиков Володимир Вікторович, 1903, м. Київ.
329. Прусняк Сава Кузьмич, 1895, с. Юріївка Таврійської губ.
330. Гричковський Денис Власович, 1897, с. Букатинівка Ямпільського пов. Подільської губ.

331. Момот Пилип Олександрович, 1903, с. Кашперівка Таращанського пов. Київської губ.
332. Кожушко Ілля Опанасович, 1897, м. Богодухів Харківської губ.
333. Маслоєд Василь Кирилович, 1898, с. Голинчинці Рожнятівської вол. Ямпільського пов. Подільської губ.
334. Ярош Андрій Кіндратович, 1886, с. Слободка Золотоноського пов. Полтавської губ.
335. Овдієнко Василь Андрійович, 1890, с. Хотунічі Чернігівської губ.
336. Білевич Броніслав Францевич, 1895, с. Гвозді Новоград-Волинського пов. Волинської губ.
337. Головка Петро Діонісійович, 1893, м. Прилуки Полтавської губ.
338. Яцина Василь Григорович, 1898, с. Горби Кременчуцького пов. Полтавської губ.
339. Барбарина Олександр Опанасович, 1905, Подільська губ.
340. Білик Матвій Олексійович, 1900, Ржищівська вол. Київського пов. Київської губ.
341. Кубельський Василь Феодосійович, 1897, с. Жаба Подільської губ.
342. Шепель Семен Антонович, 1898, Бахмутський пов. Катеринославської губ.
343. Чечень Авраам Митрофанович, 1897, с. Сидірівка Канівського пов. Київської губ.
344. Олениченко Василь Дмитрович, 1899, Одеський пов. Херсонської губ.
345. Шкапа Радіон Савелійович, 1899, с. Прирубки Стародубського пов. Чернігівської губ.
346. Маковецький Павло Микитович, 1901, м. Біла Церква Київської губ.
347. Бучек Юхим Васильевич, 1892, с. Неші Цеківської (?) вол. Кам'янецького пов. Подільської губ.
348. Либко Іван Павлович, 1898, с. Гольжбіївка Ямпільського пов. Подільської губ.
349. Коваленко Онисим Іванович, 1897, с. Бобриця Білогородської вол. Київського пов. Київської губ.
350. Яцкевич Стефан Максимович, 1897, с. Бершев Радомишльського пов. Київської губ.
351. Богацький Олександр Якимович, 1898, м. Катеринослав.
352. Каласніков Олександр Антонович, 1897, м. Путивль Курської губ.
353. Кириченко Олексій Трохимович, 1899, м. Миргород Полтавської губ.
354. Моцак Грицько Іванович, 1898, Лохвицький пов. Полтавської губ.
355. Піщанський Тарас Якович, 1901, с. Смолячка Балтського пов. Подільської губ.
356. Островський Микита Тимофійович, 1896, с. Насухівка Уманського пов. Київської губ.
357. Черв'як Лука Мусійович, 1897, анкета не збереглась.
358. Плевак Іван Кайнович, 1898, анкета не збереглась.
359. Обочук Борис Володимирович, 1892, анкета не збереглась.
360. Шляшун Іполит Іванович, 1901, анкета не збереглась.
361. Гавелюк Прокіп Федорович, 1897, анкета не збереглась.
362. Охвенчук Петро Прокопович, 1902, анкета не збереглась.
363. Островський Степан Остапович, 1892, анкета не збереглась.
364. Сидоренко Іван Матвійович, 1897, анкета не збереглась.
365. Прохоров Петро Васильович, 1895, анкета не збереглась.
366. Ярич Василь Кіндратович, 1884, анкета не збереглась.
367. Шаповаленко Федір Соломонович, 1897, анкета не збереглась.

(Підстава: Державний архів СБ України, фонд 6, справа 74629-ФП, том 1.)

Упорядкував Сергій Литвин

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редакційна колегія журналу «Воєнна історія» запрошує Вас до активної співпраці!

Журнал розрахований на широкий загал науковців, викладачів воєнної історії та всіх, хто цікавиться українською історією. Він надходить до найвідоміших бібліотек країни, наукових установ і навчальних закладів.

До розгляду приймаються статті державною мовою загальним обсягом не більше 10 машинописних сторінок (формат А4, кількість рядків на сторінці – не більше 29, кегль – 14, друкування з одного боку аркуша).

Рукописи слід подавати у роздрукованому і електронному вигляді; вони мають супроводжуватися інформацією про автора (авторів): військове та вчене звання, науковий ступінь, прізвище, ім'я та по-батькові (повністю), місце роботи та посада, яку обіймає автор, адреса для листування, номери телефонів, факсів, адреса електронної пошти, а також **обов'язково додається фото автора** (авторів).

Матеріали можна подавати безпосередньо у редакцію за адресою:

Україна, м. Київ, вул. Грушевського, 30/1, кім. 101,
редакція журналу «Воєнна історія» (телефон головного редактора: (067) 974-15-82)
або представникам журналу в регіонах, адреси яких подані на обкладинці журналу.
Електронна адреса: serlytvyn@ukr.net

У науковій статті повинні бути такі елементи:

1. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у напрямку.

2. Мова публікації – українська.

3. До статті додається перелік ключових слів та анотація обсягом до 1/4 сторінки машинописного тексту (українською, російською та англійською мовами).

4. Усі скорочення при їх першому згадуванні мають бути розшифровані. Використання скорочень у назві та резюме статей не допускається.

5. Фотографії до статті слід підписати на звороті (назва статті, номер згідно з посиланням на них у тексті, підпис до фотографії, позначка стрілкою (-) верху фотографії).

6. Усі рисунки повинні бути підписані та пронумеровані відповідно до посилань на них у тексті.

7. Таблиці повинні мати назву та порядковий номер.

8. Бібліографічні описи посилань у переліку, скорочення слів і словосполучень оформляють відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи (ГОСТ 7.1-84, ГОСТ 7.12-93, ГОСТ 7.11-78, ДСТУ 3008-95).

9. **УВАГА!** Посилання подаються у тексті в квадратних дужках: номер у списку джерел та, через кому, сторінка цитування.

Додаткові вимоги до матеріалів в електронному вигляді:

1. Текстові файли повинні бути у форматі Microsoft Word. Текст слід складати без примусового переносу слів. Абзацні відступи зазначаються при форматуванні, а не шляхом використання пробілів.

2. Таблиці мають бути розміщені у тому ж текстовому файлі.

3. Графічний матеріал (фотографії та рисунки) має бути поданий окремими файлами форматів TIFF або EPS роздільною здатністю 300 dpi – для растрових зображень, 600 dpi – для графічних.

Запропоновані роботи не мають бути одночасно подані для публікації в інші видання або не повинні бути раніше опублікованими.

Відповідальність за зміст матеріалів несуть автори.

Усі наукові статті проходять процедуру рецензування.

Редакція залишає за собою право скорочення і виправлення надісланих статей, їх публікацію у вигляді коротких повідомлень і анотацій.

Не прийняті до публікації матеріали авторам не повертаються.

**Редакційна
колегія.**